— Савко, чуєш, Савко, пора вставати! Перший гудок!

У хаті,— коли це холодний сезон,— горить гасова лампа. Величина їй визначалася "лініями". Були лампи на десять, дванадцять, шістнадцять ліній. У нас, у Шахівці, найбільшою популярністю користувалися лампи на всім ліній. Дід Олександр Терентійович визнавав лише найменшу, яка тільки тоді існувала, лампочку на шість ліній — з малюсіньким балончиком і мініатюрним скельцем. Бабуся Одарка, яку ніхто так не звав, для всіх вона була баба Дар'я, Дар'я Олександрівна, вже поралася біля печі — треба було приготувати Савці гарячий сніданок, бо він ішов на роботу, а робочий день тривав тоді дванадцять годин — від шостої ранку до шостої вечора. В печі — піч цю називали варистою — горів вогник, то спалахне, то пригасне, бо піч топили соломою, віхтик за віхтиком посували в її глибину. В хаті пахло солом'яним димком і пшоняно-картопляною юшкою, ще інакше — кулешиком. Заправляла той кулешик баба Дар'я все життя засмаженою в олійці цибулькою.

Та життя мінялося; в сільські звичаї вривалося нове й нове. Щоб цілий день орудувати лантухами, потрібна й відповідна заправка. І на столі в баби Дар'ї почало частіше й частіше сало з'являтися, почало м'ясо з'являтися навіть і не в м'ясииці1. Феодальний стіл тріщав, у ньому утворювалися розколини. Біля МИСКИ з кулешем у хлібниці — накраяний хліб. Випечений він з чорного, непросіяного житнього борошна. В абияк прогріваній соломою печі він не завжди випікається як слід, частенько з череня його витягують сирим, по-нашому, глевкзш,— від чого й глевтяком називають. Все ж житній хліб їсти можна. А от ячний — за нашою вимовою, яшний, а доводиться і яшники їсти! Це зовсім щось інїие! Він несмачний, швидко черствіє і, крім того, він синій. Та що поробиш! Який є, такий і доводиться їсти.

Печиво з білогЬ тіста (у нас — кіста!) готували коли-не-коли. Навіть обов'язкові щокедільні пироги доводилося пекти з житнього борошна. Проте його просівали на ситі, інколи до нього додавали жменьку пшеничного борошна. А взагалі пшеничне борошно баба Дар'я берегла

на Великдень, коли у тій самій варистій печі ставилися в ряд високі череп'яні ринки з пасками. Круглі голови паскам бабуся Дар'я змазувала чимсь білим, як сметана, тільки солодким, і зверху присипала барвною оздобою з червоних, зелених, жовтих, пшонинок. Уявіть собі картину: цілий рік глевтяки і ячники і ось в цей чудесний, воістину великий день з печі на світ білий з'являються паски, ширячи запах печеного здобного тіста, шапрану й кориці на цілий куток!

Але все іде і все міняється. В давні феодальні картини поволі вклиняється нове. Хіба б ото Савка, працюючи в млині, не зазирнув би у фірмений магазин, щоб купити три-п'ять фунтів гарного пшеничного борошна, котре за його ніжну білість чи чарівну кремовість мукою називають? Зазирав Савка, як і всі хлопці;, і в клуночку в баби Дар'ї з'являлося сортове борошно, мука, якщо й не першого, то вже напевне другого чи третього сорту — а все одно біла, все одно пшенична!

А баба Дар'я хоч і народила десятеро дітей, які потім оберталися на десять голодних ротів, все ж не втрачала ніжності й любові до тих голодних ротів і жила однією думкою, як би оті голодні роти, й почасти ще й ротики, пригостити чимсь не буденним, смачненьким. І мимохіть красиві руки її, видовжені, з довгими пальцями, тяглися до тієї заповітної торбинки з Савчиним подарунком і на столі з'являлися вибілені галушки і такі ж вибілені недільні пироги. З хлібом, щоправда, справа була складніша; щоб вибілити оті житняки, скільки фірменого борошна потрібно — не один і не два фунти! І бабуся Дар'я довгий ряд років не наважувалася порушити предковічну традицію, і сім'я й далі їла той самий житній хліб, часто не випечений як слід, глевкий...

Садиба дідова — край села, серед кучугур; скрізь самий пісок. Проте тут родить все, що має родити. Крім того, на городі в діда Олександра Терентійовича зеленіють три кущі шелюги і груша-крем'янка. Коріння отих шелюгових кущів опускається ще у прафеодальну добу. Шелюг у ті роки був потрібний для постійного оновлення всього городженого. Прогнив тинок, потлів сторч у клуні,— дід Олександр Те-рентійович вирубає п'ять-шість шелюжин і полагодить що слід. Груша-крем'янка,

мабуть, була призначена саме для мене. Дід Олександр Терентійович не любив ходити до внуків з порожніми руками, як і бабуся Дар'я. Прийшовши до нас, бабуся Дар'я виймала з накладного гамана хусточку із зав'язаними грудочками цукру по числу внуків. Солодкого я, видно, не любив з дитинства, бо не пам'ятаю захоплення від бабусиних грудочок цукру. Зате все, пов'язане з грушками, пам'ятаю й досі.

Грушка-крем'янка може бути неуявно смачною і безмежно гидкою — залежить від того, коли її з'їсти. Полежить вона на горищі до пізньої осені — і кращого за неї гостинця не знайдете! Зате зірвана наприкінці літа або ранньої осені вона гірка, крем'яниста, вузлувата, кисла. Я їв зелені плоди з дикої яблуньки-кислички, їв зелені сливи, навіть зелений терен! Це не ласощі для хлопців — музика! Тільки й того, що після такого вгощення оскома нападає. Але й проти оскоми був певний спосіб: встромиш послинений палець в солянку, вибабраєш палець у сіль, а тоді й тернеш по зубах раз-вдруге. Оскому як рукою зніме! Але після зеленої груші-крем'янки навіть сіль не дає порятунку. Укусиш ту грушу, і рот немов гужем стягне, язиком не повернеш, ротом не зіпнеш, до зубів доторкнутися не можна, навіть не плямкнеш! І тоді стогнеш, стягнений отією зеленою тужавиною.

"Ой дідусю, кисле!" — "Що кисле,— відповідає дідусь Олександр,— то нічого. Мужик їсть кисле, то як дуб, а пани на солодощах пухнуть та брезкнуть. Чобота сам не натягне!"

Отже, в своєму дворі і в своїй хаті дідусь Олександр і бабуся Дар'я чесно виконували роль селян і саме так, як їм історія призначила. їхнім же синам і дочкам призначила зовсім іншу роль. Розбрелись вони по якономіях, млинах, залізницях; половина тягла лямку в маєтностях свого пана Безака-Бёзика, половина пішла в місто. Найменший син Петро, пізніше канонір на крейсері "Принцеса Марія", навчався мулярської справи, будував фабрикантам і купцям кам'яниці.

Г дівчата поділялись на тих, що в пана Безака-Безика на плантаціях працювали, і на тих, що вже прорвалися в місто. Перші ходили в одягу,

перебранім від дідів-прадідів. Нову моду до нас у село приносили дівчата з заводів. Я пам'ятаю чарівну дівчинку, сусідку нашу, Галю Губенкову. їй тоді було років сімнадцять. Працювала вона у броварні Вуліха, тут-таки, в нашому селі. Була стрункa, вродлива. І ось в одну з неділь Галиночка внесла сум'яття і переполох у наш тихий, сліпий феодальний завулок. Було тепло, сонячно, зелено. Я вздовж вулиці гнав на коні, зробленому з найсвіжішої вербової гілки, і враз несподівано завмер, затамував віддих. І разом зо мною це зробили десятки жіночих і дівчачих грудей. Що сталося?! То з великої вулиці вигулькнула і подріботіла по стежці ота Галиночка в якійсь запаморочливо білій сатиновій кофточці і,— що найголовніше! — в спідничині нечуваного строю. Була та спідничина вузенька, ледве спускалася нижче колін і називалася — це я пам'ятаю і досі — шиндикльор, що являлося вільною народною переробкою французького слова шантеклер 2.

Це був початок. Знайшлися й інші сміливі дівчатка. Одна з них разом з шиндикльором принесла мамі й дитинку. Дарма! Застрибали в повітрі раніш невідомі, нечувані слова: гіпюр, волан, крем "Метаморфоза", рюшик...

Затріщало село Олександра Терентійовича і бабусі Дар'ї. Та що говорити, коли їхня дочка Мотря вийшла заміж за парубка з сусіднього села, за Дмитра Корчму, а з того Корчми ні кола ні двора; мав той Корчма лише спеціальність ставити людям варисті печі в селі і голландські та всякі інші у Червонограді. Жив він на квартирі по чужих хатах. Друга дочка його, що була рідною мамою моєю, вийшла заміж за хлопця, який зробив своєю спеціальністю садові роботи на залізниці та в садах. багатих міщан і купців. В зимові голодні часи він працював на тій-таки залізниці — розчищав колії від снігових заметів, щось допомагав комусь в друкарні Іцковича, був контролером в кінематографі, який у нас "Біоскопом" називався, наймався, скупщиком — перехоплювати збіжжя у селян десь за селом у степу...

Жив біля нас батьків приятель Сіліверст (де ж там простій людині вимовити оте календарне Сільвестр!), Боковий, Кгаран на прізвисько.

Він був "хазяїном", на заробітки в місто не їздив, не ходив, получки щосуботи не одержував — у ті роки получку щосуботи одержували (і пісня така була: "Кидай, Ванько, водку пить, ходім на роботу, будем деньги получать каждую суботу"), а жив із свого поля, мав конячину, візочок, навіть плуга. Розсердившися чогось, було, лає нашого батька: "Ах ти ж, сякий-такий, нехйзяїн, голодранець!"

Як жив він, того і уявити не можна! Одного разу, напровесні, йшов я з міста додому і зустрів Сіліверстову жінку, тітку Оляну, з кількома такими ж самими молодицями. Глянув я на тітку Оляну — страшно стало: чорніша чорної землі, шкіра на обличчі побабіла, дірчата стала, і з тих дірочок чорні мачинки насінняться. А губи безкровні, сині. Це вона з зими "виходила".

Поки баба Дар'я варила кулешик, Савка робив ранковий туалет. Умився, розчесався, став перед божницею, почав богу молитися. Савка був трудним хлопцем щодо молитви. Проказує було слова молитви за старшою сестрою. Та каже: "Пророки", а він вторить: "Сороки"! Сестра навчала: "З трепетом", він, як луна, відзивався: "Стрепетень" — птах є такий, стрепеїт. Сестра зверталась до нього: "Кажи — вєрую..." "Киє-рою"г— відповідав Савка.

Звичайно, пізніше він молитися навчився і всі слова як слід вимовляв. Тож і зараз читав перед іконою старі молитви і думав невідступно не про Христову Марію, а про свою, яку зможе побачити лише у суботу ввечері, коли вона з панського хутора додому на неділю прийде. Від печі одхилилася мати:

— Кінчай, сину, молитися, сідай снідати. Ось і куліш уже на столі.

— Що? Куліш? — Савка струснув головою. Марію він аж у суботу побачить, а сьогодні тільки середа.

Як і у всіх робітників, у Савки був кошик, виплетений з рогози. Від довгого вживання кошик потерся, і, щоб він не розсипався, баба Дар'я обшила його старою полотняною шматиною, а Олександр Терентійович полагодив пострьопані дужки. В кошик баба Дар'я поставила Савці два горнятка: з борщем і з кашею, поклала, загорнувши в чистеньку шматинку, окрайчик хліба й четвертинку сала: така робота в Савки, що, не помастивши губів, не потягнеш.

Так і почався Савчин день.

Натрушував Савка мішки до обідньої пори — до гудка. Після гудка всі враз кинули роботу, зібралися обідати. Обідня процедура часом ускладнювалася. Хтось з хлопців, кому черга випадала, біг у крамничку до Кирпатого і приносив від Кирпатого стільки восьмушок горілки, скільки доручено було, і по чверть фунта ковбаси.

Який не був щирий серцем і душею Савка, а й він умів збрехнуть, коли слід. В суботу, після получки, Олександр Терентійович казав йому:

— Давай гроші. Скільки приніс сьогодні? — Савка покірливо віддавав гроші, більше того — навіть не уявляв, що грошей можна було й не віддати, і складав повний звіт: "Дали сьогодні шість карбованців п'ять копійок". Хоч насправді в конторі виписали йому шість сімдесят п'ять. Сімдесят копійок були Савчині оперативні фонди: з них він брав по вісім копійок на восьмушку горілки і п'ятак на цукерки для Марії. Марія дуже любила їх, а Савка дуже Марію любив. Дід Олександр інколи підозрював, що Савка щось замовчує, та не підеш же в контору страмити перед людьми дорослого сина. Та ще якого сина! Поки Савка не виріс і не став мукобоєм, Олександр Терентійович десятки цілої і у вічі не бачив! Свої капітали лічив копійками, а з кредиток найчастіше в руках тримав карбованця і лише інколи зелененьку троячку.

Савка сидів з хлопцями під кам'яним муром. Сьорбав вихололий борщ і жував вихололу кашу. Еге ж. Сидів. Сидів з хлопцями і не сидів.

Де б він не був, що б не робив — Марія ніколи не виходила у нього з голови. І сиділа там немирно: сама непокоїлась і вносила неспокій Савці в душу.

Життя як в селі, так і в млині пливе розмірено, спокійно. Щоправда, час від часу бемкав по мертвому дзвін, але вмирали переважно або древні діди та баби, або ж незагартовані немовлята. Люди середнього віку трималися міцно. Як уже людина запускала коріння в грунт, витримавши переможний бій проти чорної віспи, кору, дифтериту, скарлатини3 — одне слово, проти давучки, то корінь той уже нелегко було висмикнути. І все одно. Бемкне на дзвіниці Кузьма Григорович, а в Савки аж серце обірветься. По кому дзвонять? Хто помер? Чи не Марія? Ні, помер старий Некрій. Але все одно — де зараз Марія? Що з нею? Сиділа Марія міцно в Савчиній душі, і душа та ніколи ні на хвилину не мала спокою.

До Кирпатого випало бігти Михайлові Бондаренкові, ще інакше — Корякові, який дружив із ворітним. Поки він справлявся з своїм завданням, Архип Юрко-Кит (не кіт, а морський отой кит!) прискіпався до Савки:

— Давай, Савко, поборемося!

— Давай! — Савка, як і Архип, любив боротися. І Марія відійшла від нього.

Обидва парубки були ведмідькуваті, але Савка скрутив Архипа, підняв над землею, поклав на лопатки, придушив:

— Просися, бо гірше буде!

Вихід для переможеного був один, і Архип каже:

— Та пусти вже, хай тобі чорт!

Савка пускає Архипа, сідає знову грітися проти сонечка. І Марія знову до нього повертається в душу.

Перерва в млині триває годину — від дванадцятої до першої. В цей час млинове дворище міняє своє обличчя. Біля корпусів збиваються роїща білих хусточок. Це жінки, матері й дочки поприносили чоловікам, синам, батькам обід в таких самих кошиках, як і у Савки.

У дворі чути жваву жіночу розмову, дзвенять підлітки-дівчатка, розповідаючи батькам новини, поки ті снідають у холодочку під тим самим червоним цегляним муром корпусу. Савці, Архипові, Михайлові і багатьом іншим парубкам гарячого обіду не приносять — нікому: жінок немає, батьки на степу, матері в дворі й біля хати товчуться, на городі; всі ж підлітки — на заробітках в якокомії. Такі обставини, нічого не поробиш, доводиться сьорбати холодну юшку. Проти Савки на лантусі сидить Штеменко Свирид — присадкуватий, ведмідь, як і всі. Щоб не думати про гарячий борщик, він каже Савці:

— А ти, Савко, два лантухи з борошном за один раз на третій поверх винесеш?

— Не знаю,— відказує Савка, розлучаючись з Марією.— Не пробував. — І враз пожвавів: — Постав чвертку в суботу, то й побачиш!

— А чого ж, і поставлю,— відповідає Свирид, Йому не шкода чвертки, бо ж видовище яке можна побачити! Та й серед хлопців мало коли трапляється, щоб той, хто виграє заклад, рачкував у темний куток. А тим паче, коли річ іде про Савку.

Інтригуюча картина! Знесе Савка десять пудів борошна за один раз на третій поверх чи не знесе? Жваве обговорення, збуджена колотнеча. Знадвору всі прямують у цех. Тут вряд стоять лантухи, вже зважені, позашивані, з паперовими наклейками по верхньому шву. Борошно призначалося комерсанту Ротштейну, в Ригу. Звідти воно може й за

кордон піти, тож Карнавух, старший мельник, сам особисто перевіряв усю партію на правильність ваги. Кожен лантух важив рівно п'ять пудів, рожева ж наклейка свідчила, що це борошно першого гатунку. Коли б наклейка була синя, то це значило б, що справу маємо з другим гатунком.

Перший мішок, ухопивши його за верхній і нижній гузирі, скинув на плечі собі сам Савка. Другий мішок пособив йому підняти Свирид: заліз на штабель інших мішків і вже звідти згромадив чувал на плече Савці.

Михайло Бондаренко, що встиг повернутися від Кирпатого, сказав, побачивши ці підготовчі дії:

— Кинь, Савко, хай йому грець, ще підірвешся!

Савка одмахнувся. Потоптався на місці, підкинув мішки правим плечем, повів лівим, врівноважуючи ношу. Десять пудів — важка вага. Орудувати такою вагою можуть тільки силачі. Коли Савка підкинув мішки і врівноважився — всі полегшено зітхнули: зробив він це без надмірного напруження. Потім рушив, поволі, не хапаючись; сходи були збиті міцно, з товстих дощок, але й вони порипували. На площадці другого поверху Савка спинився, порухом правого плеча підкинув ношу на центр, урівноважився і знову рушив з східця на східець. Мукобій. Силачі

Савка зніс вагу на площадку третього поверху, постояв там трохи і почав спускатися вниз. Піт рясно вкрив йому лоба, на спині виступив орел. Свирид знову допоміг зняти верхній лантух. Нижній Савка поставив на землю сам.

Роботу зроблено добре, вона варта була чвертки горілки.

Михайло по цьому роздав кожному його восьмушку і ковбасу, всі посідали знову надворі, в холодочку, під корпусом. Горілку випивали

нишком — переливали в домашні кухлики і вже з кухликів випивали як узвар, пляшечки вміло ховали на денці годівника-кошика. Така пляшечка коштувала копійку, її після роботи заносили назад до Кирпатого і замість неї брали бублик, звичайно, пересохлий, твердий, як каменюка. Кирпатий мав добрі стосунки з бублейницею Дроботихою і забирав у неї із знижкою всі бублики, які їй не пощастило розпродати на базарі. Мукобої мали залізні зуби, може, завдяки цьому ці бублики своєю скам'янілістю і приваблювали так наших хлопців.

Ковток горілки вніс пожвавлення в компанію. Свирид підсумував свої враження від видовища:

— А ти, Савко, чортяка, сильний, як лут!

— Еге ж, сильний,— відповів Савка.— Віл ще сильніший, та що з того?

"... Та що з того..." Це були не випадкові слова. Савка, як і ці його приятелі, в часи хуртовини дев'ятсот другого і п'ятого років був ще підлітком, воловень не розбивав, ожередів на Шкавровому не палив. Але добре запам'ятав ту ніч, як стояли з матір'ю — бабою Дар'єю — біля того вікна, що на степ виходило. Тоді горіли панські стоги під Крисовою; від вогню й диму півнеба почорніло і взялося загравою. Собака Китай бігав по двору з одного кінця в другий, далі сів біля погрібчика й почав вити — моторошно й страшно.

Це ж тоді Савчин законовчитель отець Лука Лісовський виказав людей, які розмовляли про свої справи під монополькою. Чоловік з десять потягли у волость. Десяцький тодішній, Карпо Галушка, приніс з панських баюр зо три оберемки шелюгового лозиння. Федосій, якого всі в селі звали Вотєтовот, царський фельдфебель, писар, вибирав з тої купи найцьвохкіше лозиння. Цьвохне і з поцьвоху судить — придатна лозина чи ні.

Він і розправою командував. Лозинив людей якийсь катерйнівський чоловік, казали, що поліція возила його з села в село, і він з того жив, що шмагав людей.

Олександр Терентійович хоч і палив на Шкавровому, не піймався. Найбільше перепало тоді затятому Корнієнкові. Інші карані хто стогнав, хто скрикував, а він і не поворухнувся. Як скінчилося, штани натяг, обстебнувся і сказав Калюжному Андрієві: "Був би бовдуром дурним, щоб навідався коли до того Лісовського в церкву!" І вже насправді з того дня ні разу не зайшов у храм божий ні він сам, ні тітка Ганна, ні весь рід його, а в тому роді, крім двох дочок,— Оксани й Параски,— було ще чоловік п'ять чи шість хлопців: Марко, Дмитро, Максим, Сашко, Василь, ще й Іван.

Ота позагравлена ніч, оте валування Китая залишили в Савки світлі, тривожні, якісь майже незбагненні почуття. І ці почуття поділили світ для Савки на дві половини: на своїх і чужих. До своїх належали всі оті Сенченки, Ґубенки,

Кодацькі, Гусаки,. Корнієнки. Чужий світ був не такий широкий. Представляв його насамперед управитель маєтку Матісон Олександр Григорович, вчений агроном. Як вчений агроцом, він умів збирати з десятини по сто, навіть по сто двадцять гіудів червоноградської пшениці. Та представляв він у Шахівці не тільки науку, а й господаря — магната Безака-Бёзика. Жив у розкішній резиденції, користався господарськими виїздами, садом, провадив життя, одмінне від життя шахівських людей. По-перше, щоб не бути схожим на мужиків, носив світло-сині випрасувані літні костюми, пішки майже не ходив, а долав простори за допомогою карети, коли треба було виїжджати з села, і дрожок в межах маєтку. Йому мало було бути управителем, хотілося бути ще й паном, то велів величати себе барилом і запровадив народний звичай — скидати шапку за сто кроків до резиденції. При зустрічі з панською каретою шахівській людині належало стати край дороги і шанобливим поклоном, держачи шапку в руках, віддавати шану баринові.

Так все життя своє і робив Олександр Терентійович і навіть після 1905 року не наважувався порушити цей ритуал. КрімМатісона, в селі жили інші чужинці — сільський урядник Притика, сільський стражник Гарбуз, волосний писар з фельдфебелем Вотєтовот, священик Лука Лісовський. Ці не їздили, а ходили. Та коли урядник Притика ішов лівою, безиківською стороною, Савка переходив на праву, нечаївську. Любив Савка відкривати свого лоба в гарячий день: приємно, коли вітер у волоссі плутається, та, забачивши котрогось із тих чужинців, Савка насував картуза на самі очі, не добачав. навіть, коли назустріч їхав сам Матісон!

Це були два цілком чужі, цілком ворожі світи. Недобрі почуття "несли в грудях вони проти Савки. І недобрі почуття носив Савка в грудях проти них

У млині було теж складно. До робітничої получки, як до райської квітки, тяглися голодні погляди з усіх боків. Перший здіймав вершки з получки мельник Кумась. Його норма — п'ятдесят копійок з носа. Дасиш п'ятдесят копійок — будеш Жити і працювати; не дасиш — може такого накоїти, що з штрафів не вилізеш. І давали. І Савка давав.

Перед Кумасем Пустовійт був. Той встановив таксу — карбованець. Мукобої принесли великий чувал з-під вугілля, засунули туди Пустовойта, скинули на тачку, вивезли на сміт-нище й вивалили. Так знизили таксу до п'ятдесяти копійок.

Взагалі в млині всякі чудеса творилися. Жмикрути знали дише один спосіб поводження з робочою людиною: обдирати щодня, щогодини, щохвилини по карбованцю, по копійці, по мікрону, мілімікрону...

Розумів усе це Савка? Гадаємо, що не зовсім. Та й молодий був, та й дужий, думати думав, та не задумувався. Встромив голову у ярмо оте, а що з того вийде, ще буде час бачити...

Запитує, було, хто із старших робітників: "А знаєш, Савко, як звуть цю систему, де ми працюємо? Системою витискання ноту!" Савка слухав і зачудовано згодом казав: "Ну ти ж тільки подумай!". "Система" було для нього слово нове щодо інших слів, то де ж на світі робота є, щоб з людини не виганяло поту? Без пролиття поту живуть тільки червоноградські босяки, витолочать влітку всі бур'яни в кріпості!..

В обідню перерву Свирид Бугай з розгону навалився на спину Савці. Хотів, щоб Савка впав. Савка ж тільки схибнувся.

— Ну й здоровий же ти! — скрикнув Свирид.— Як лут!

— Здоровий-то здоровий,— відповів Савка,— та що з того. Дала мати чорні брови, та не дала долі...

Це були слова з пісні. Всі їх знали, то нікого вони й не вразили, не минаючи й Савки.

Отже, роздумування над цими Савчиними словами тривало, може, півхвилини, може, і менше, далі Бондаренко Михайло-Коряк, як його звали у вічі й поза вічі, почав наспівувати Савці: "Клем-бом-бем! Савка вмер, прийшов піп, Савка втік!"

Так дражнили колись Савку в школі. Це пригодилося й зараз. Архип додав і собі, звернувшися до Савки:

— А ти, Савко, як оце розумієш: "Солодкий мед Савці в школі на лавці"?

Виявилося, що до слова Савка було приточено чималенько всякої всячини. Особливе задоволення викликала приточка: "Верни, Савко, цоб, в церкву заїхали!" Або ще таке: "Розумний Савка по шкоді: волів вивели, тоді він хлів причинив".

Приточки були у великій славі у Шахівці і в шахівській школі. Грицька Полянського називали якимсь майже мусульманської складності іменем: "Грицьопуп Синій Пуп продавав цяцьки на тарілочці по копійочці". Василя Корнієн-ка і в школі, і дома дражнили: "Василь-кисіль дрягво місив за хатою лопатою, під вербою головою". Перепадало й Андрію Безродному. Пам'ятаю, побившися з Андрієм, кричав я йому через тин: "Андрій-задерій побіг на дорожку, стрельнув у ложку!"

Жив у нашому селі Штеменко Корнило, в роки мого дитинства уже жонатий, кадровий робітник червоноградеякого елеватора. Його приточка народилася так. Священиком у той час у Шахівці був уже згаданий Лука Лісовський. Тоді в нас була заведена традиція, що майже кожен у іень приходив у клас з пукалкою — такою бузиновою дудочкою, що заряджалася пробками з клоччя; натиснеш шомпольчихом на передню пробку, і під тиском повітря задня пробочка з пістолетним пострілом вилітає із дудочки.

То отець Лука бере в когось з учнів заряджену пукалху, кладе перед собою на столі. Починалися уроки завжди одинаково. Священик, знайшовши очима свого сина Сергія, казав: "Ану, попів сину, розказуй, що ти на сьогодні вивчив". Якщо Сергій завдання вивчав добре і вмів його гарно розповісти, то увесь урок проходив весело, гучно. Виявлялося, приміром, що хтось із учнів не вивчив молитви, то отець Лука кличе. його ближче до столу, наказує: "Ану лишень підставляй свою макітру!" Той голову виставить вперед, а отець Лука з пукалки бабах невдаху в лоб! Весело. Всім весело. І священикові, і покараному: яка ж то зброя із клоччя куля?!

В ті часи до школи віддавали хлопців десяти, а то й дванадцяти років. Дійде школярик до третього класу — і вже півпарубок! П'ятнадцятий рік пішов і Корнилові, коли він добився до третього класу. Одного разу сталося так, що Корнило уроку не вивчив. Викликав його до столу Лука, озирнув з ніг до голови, каже: "Нічого собі дитятко. Як бугай! Ану давай спробуємо, чи пора женити тебе, чи ще ранувато?!" Обернув Корнила плечима до себе, стрибнув на спину. І — соб, цабе. А

Корнилові що? Хоче піп покататися на ньому — будь ласка! І потяг його поміж партами. Знову увесь клас регоче. І піп регоче. І Корнило також. Нареготалися всі досхочу, а коли вийшли з класу, то Корнило уже був не Штеменком, а Бугаєм. ї незабаром і менший його брат Свирид теж став Бугаєм — це той самий, що програв сьогодні Савці чвертку горілки.

Та Лука Лісовський був не тільки жартівником старосвітським. І "пукалки" подарувати йому можна було б, і "бугая", і те, що хаптури збирав чималі за відправи — хто їх не збирав тоді? І те, що любкою своєю зробив добрян-ську дівчину Марусину, теж байдуже — адже саме про таких ще Христос казав: "Хто без гріха — перший в Луку каменюку жбурни!" 4./Не за це мова. А за те, що полюбляв підсідати за тином і там підслуховувати людські розмови з тим, щоб переповісти їх потім начальству. Ні, не був химерним диваком, патріархальним вітцем отець Лука Лісовський, а чим — шукайте потрібного слова самі.

Загудів гудок, сповіщаючи, що година обідньої перерви скінчилася, всі підвелися і попрямували на свої місця. Савка сказав Свиридові:

— То ти ж в суботу про чвертку не забудь!

— Не забуду!

У суботу після получки Савка,. сумно кивнувши Марії в думці сказав їй: "Ти вже йди. Я ж, бач, сьогодні погуляю із хлопцями". І Марія пішла.

У Кирпатого приятелі спочатку випили по восьмушці попередній, потім Свирид поставив Савці програну чвертку, а щоб не одстати від приятеля, поставив і сам собі.

— Е,— казав Савка, випивши нахильцем чвертку.— Це ти мене частуєш, а тепер я тебе почастую...

— А я тебе, брате...

Додому треба було йти через міст, а потім по греблі. Міст чомусь похитувався у Савки під ногами, та й у Свирида теж. На греблі стало ясно, що похитувався не міст, а сам Савка й Свирид теж.

Село, де вони жили, колись належало двом поміщикам. Права половина, як іти від млина,— Нечаєві, ліва — Безакові, в сільській вимові Безикові. З тих давніх часів нечаївці перебували в постійній війні з безиківцями. Взагалі міжусобні війни тоді були звичайним. явищем. У Червонограді вулиця виступала проти вулиці; Слобідка червоноградська — проти всіх, кого набачать у себе в провулках і на підходах до них. Билися зброєю різного походження. По глухих селах — бились кілками; у нашій Шахівці, зцивілізованій близькістю міста,— кілками і залізними палицями; в Червонограді — переважно залізними палицями, бо там тинів з притиками уже не було. А втім, все від могоричу залежало. Прийдеш з могоричем — ходи до дівчини; не поставиш могоричу — поб'ють або, загнавши на ворота, змусять півнем кукурікати, пролазити під ворітьми,— пе якщо ви в добрячому костюмі,— і рябком з-під воріт гавкати.

Млини та робота в економії помирили парубків. Справді, де в тебе зло візьметься на іноплеменника, коли в млині ти цупиш мішки поряд з добрянським Джумайлом, олянівським Скиданом, поряд з Дроботом, що живе тут-таки біля млина, на Низу, на Вербовій вулиці, у тому дворищі, де з вулиці на притиці висить закіптявілий глечик, в якому стара Дроботиха парить молоко для ряжанки, яку так полюбляє жінка директора міського училища Георгія Микитовича Сепєтого? Не створювалося умов для війни з іноплеменниками і в економії Безака-Бёзика. Не виходило якось походом іти проти отого кобзівського хлопця, що хлебче юшку з бачка, за яким сидить шість таких самих шахівських нетяг.

Отож, звісно, в ті часи, про які тут мова, ніяких причин для суперечок в нашій Шахівці вже не було, а все ж людність строго розподілялася на нечаївців і безиківців. Проте, незважаючи на спільність інтересів у млині і на плантації, Савка й Свирид, подолавши міст, рушили додому своєю стороною безиківською, бо обидва на Безиківці

жили. Була ця безиківська сторона така мила, така славна, з біленькими хатками, з тинами, що бачили й бачили на віку, з призьбами, з такими знайомими ворітьми, попримоцьовуваними до своїх місць шелюговими та лозовими каблучками. А попід тими хатками, призьбами, воротами і хвіртками бігла стежка, що виконувала тут функцію тротуару. Все село стояло в_ піску, колеса в тому піску по маточини загрузали, а ота стежка, що бігла попід хатами й воротами, віками втоптувана, була тверда, мов камінь-пісковик. Протягом літа з обох боків вона обростала бур'янами, головним чиної споришем, калачиками, лободою, отією, що квітне в серпні і вкриває ноги ваші, штани ваші, чоботи й модні туфлі жовтим медовим пилком...

Савка ішов по втоптаній частині доріжки. Свирид чомусь випадав з ритму і забирав то праворуч, в калачики, то ліворуч, в спориш. Так ідучи, вони благополучно минули двір діда Гната Захожая, Килини Прихідькової, Андрія Сенченка, Тимофія Коломийця; проминули згодом і двір Марка Григоровича Зінченка, сільського кушніра, що мав своєю спеціальністю шити й латати для добрих і недобрих людей кожушки. Був він лисий, бородатий, схожий з лиця на апостола Матвія 5, як його покійний богомаз Хома з Борисівки намалював у нашій церкві. Марко Григорович саме виминав шкураток для ґудзика для кожуха гарненької губенківської молодички Катерини, яка, щоб статуру поліпшити, вимощувала собі клоччям пікантні рельєфи; виминав і зітхав, сумно зітхав; та, глянувши у вікно і побачивши постаті наших приятелів, враз звеселився, духом воскрес і облизався. От людям щастя!

Савка й Свирид благополучно проминули й цей двір і вікно з воскреслим поглядом Марка Григоровича і наблизилися до сусіднього двору. Належав він Кузьмі Григоровичу, братові попереднього, і його синові Равлентію, Лавру чи Равлу, як хто те вимовить.

Отож Савка й Свирид, старанно держачися доріжки, благополучно дійшли до двору Кузьми Григоровича. ї тут потрапили в таку пригоду. В село поверталася з лук череда, і за коровою Кузьми Григоровича ув'язався громадський бугай Мишко. Мишко цей був бугаєм з ласки

божої і, як здається мені, мало був схожий на тих своїх побратимів, які раз у раз падають на білий пісок, ставши жертвами іспанських тореро на іспанських коридах. Там вони якісь начебто малорослі, набагато нижчі за людський зріст. Мишко ж належав до сірих українських степовиків, був рослий, з величезною головою, з чорними очима, що обросли якоюсь страшною темнотою, з могутніми конусами вільно розкиданих рогів. Важив Мишко шістдесят пудів.

Він пішов за коровою Кузьми Григоровича. Нічого недозволеного в цьому не було, коли б у таких господарствах, як у Кузьми Григоровича, знайшовся для нього достатньо міцний загінчик. Але ж які в наших дядьків були загороди? До нас теж одного разу завітав Мишко, і я бачив на власні очі, як, підсунувши рога під воряночку, він нетерпляче мотнув головою і та воряночка разом з стовпчиками, каблучками, кілками і пакілками упала в нього за спиною. Шлях на город він відкрив одним порухом.

Загорода Кузьми Григоровича мало чим різнилася від нашої, тож Кузьма Григорович, озброївшись хитрощами, заходився біля Мишка, намагаючись не пустити його у двір, а спровадити до своїх сусідів, Захожаїв, у яких було споруджене від громади для Мишка постійне, розраховане на його здатності мешкання.

Мишко сердився, бутів, б'ючи ратицями в землю, видирав її цілими грудками, з картуз завбільшки, і кидав за себе. Кузьма Григорович хвіртку у Мишка під самим носом зачинив і крізь жердини, з яких були збиті ворота, просунув Мишкові надломлене стебло пшенички, як у нас називали в ті часи кукурудзу. Надломив стеблину він умисне, щоб аромат свіжого соку ударив Мишкові у ніс, запаморочив його і змусив забути про знадливу подругу. Мишко сердився і все бутів, спочатку ні на що не хотів зважати, а потім, коли справді пахощі, що линули з надлому, дійшли до його свідомості, почав сти— шувати гнів. Тоді Кузьма Григорович вивів руку вище воріт і повів її разом з стеблом понад тином до захожаївського двору. Онисько Захожай — був він моїм хрещеним

батьком,— побачивши це, вже й хвіртку свою відчинив, мовляв, хоч круть-верть, хоч верть-круть, а завертай, Мишко, на ночівлю додому!

Що то людський геній, людська спритність! Шістдесят пудів мускулатури, а як легко дали обвести себе навколо пальця.

На цю сцену й натрапили Савка й Свирид. Бувши тверезими, вони обійшли б Мишка здалека або почекали, поки закінчиться процес обертання Мишка навколо пальця. Випита ж горілка робила їх нетерплячими і навіть необережними.

— О, та це ти, Мишко! — вигукнув Савка, спинившися кроків за десять від нього.— Здоров! Давай поборемося!

— З Мишком? — покрутив головою Свирид.— Ну його к чорту! З Мишком я не взявся б!

— Е, пусте, брате! — відказав Савка.— Його треба тільки під микитки схопити! — І Савка рушив просто на Мишка, щоб ухопити його під микитки.

Мишко напівобернувся, не залишаючи стеблини, глянув на Савку, труснув головою, чмихнув... Тут би Савці й слід було покликати на допомогу обачність. Не завадило б і Сви-ридові помізкувати хоч трохи... Та де ж! Вони не обійшли Мишка боком, а перли просто на нього. Мишко ще раз чмихнув, голову нагнув до самої землі і, наставивши вперед роги, ударив об землю ногою. З-під ноги вилетіла грудка землі і впала десь далеко за його спиною. Тоді Мишко чмихнув утретє, піднявши із стежки ціле віяло розмеленої людськими ногами куряви.

— Що ви робите?! — побачивши все це, скрикнув переляканий Онисько Захожай.

Картина була така. Дмухаючи і бутячи, Мишко рушив просто на Савку. Свирид негайно витверезів і, скочивши із стежки, кинувся до тину, щоб вихопити коляку. Та ба! Доба справжніх феодальних тинів, вигороджених, як віночок, минула, а ті, що залишилися, чекали черги, поки їх дощаними штахетами замінять. Стояли вони закурені пилюгою, чорні, трухляві і якщо не падали, то лише тому, що їх зверху тримало пакілля, а знизу численні підпорки. Свирид висмикнув перший, що трапився під руки, пакіл і кинувся рятувати Савку. І таки врятував. Від удару у Мишків лоб пакіл розсипався на дренчи-ки, і з нього на всі боки війнуло порохном. Це порохно засипало Мишкові очі, і Мишко на мить спинився. Потім рушив, аж побіг на Савку: удар кілком у лоб вимагав відповіді. Тепер уже витверезів і Савка.

— Куди ти! Що ти, сказився?! — крикнув він, задкуючи від Мишка. Мишко ж і не подумав зважати на це риторичне запитання. Замість цього він підчепить Савку на ріг, жбурне кудись вгору, а тоді ще й притопче ногами.

Та Мишко не встиг підчепити Савку на роги. Рипнула хвіртка, і за ворота вискочив Кузьма Григорович, але вже не з кукурудзяним стеблом, а з ціпом у руках.

Теперішнє молоде покоління тільки чуло, може, про існування ціпа і вже, напевне, не пов'язує з деталями ціпа прізвища всесвітньовідомого вченого — академіка Капиці6.

Ціп був пристроєм універсальним, до того ж унікально досконалим. Проіснував він у нашій країні до появи кінних молотарок, а ці в широкому масштабі почали з'являтися лише з початком нашого, двадцятого віку. Отже; за плечима ціп мав не одну і не дві тисячі років.

Складався ціп з двох різної довжини палиць. В наших краях ці палиці робилися з прив'яленого дуба. Довша палиця — держалко — називалася ціпилном; коротша — бичем. Сполучалися .обидві частини за допомогою

простої, але досконалої системи, змайстрованої з сирового ременя. Ця сполучна система й називалася к а п и ц ею. Досконалість цієї системи полягала в тому, що ціпом можна було як завгодно махати, бич крутився в шкуратяному гнізді капиці, а капиця в цілому могла крутитися навколо ціпилна.

Ціпом могла молртити одна людина; молотили в два ціпи, в три.

"Від ціпа,— казали у нас,— в спині сіла". Інші додавали: "Бодай ніхто не діждався ціпом на хліб заробляти".

Щоб вимолотити зерно з одного снопа, потрібно щонайменше десять хвилин. Шість снопів на годину! За деся-тигодинний робочий день — шістдесят снопів, одну копу. Молотьба тривала всю осінь, а як коли — то ще й першу половину зими, коли встановлювалась суха морозна година. В кого не було чого молотити дома — наймалися до заможніших. Ці й ставали віртуозами ціпа.

Вийдеш уранці з хати і чуєш, як з усіх боків долітають гулкі удари: гуп, гуп, гуп! На вухо було чути, коли молотить один молотник, коли два чи й більше. Удари в два ціпи створювали красивий ритмічний малюнок, в три — цілу героїчну композицію. Кузьма Григорович був майстром у всьому, що стосувалося феодальних робіт, як у себе дома, так і в добрих та й недобрих людей по найму. Отож був і майстром ціпа.

У бугая є два вразливі пункти: ноги й писок. Писок — дуже болючий пункт; коліна теж. Грізний вигляд бугая і грізна мить, коли він мало вже не підхопив Савку на роги, не наполохали Кузьми Григоровича. Відштовхнувши плечем Савку, Кузьма Григорович свиснув бичем у повітрі. Це стороннє втручання ще більше розлютувало Мишка. Лишивши Савку, він повернувся до Кузьми Григоровича.

Коли б Кузьма Григорович хотів, він з перших двох-трьох ударів по колінах чи по храпах міг би списати Мишка в інваліди. Але череді був

потрібен Мишко, а не інвалід. Ціп танцював, гуляв у руках сопілкаря, удари градом сипалися на Мишка, але удари розмірені, хазяйські. Найбільше терпів Мишків лоб, межиріжжя, холка і плечі. Мишко крутив головою, чмихав, бутів, кидався в атаку, здіймаючи навколо себе куряву. "1-і, ти, лиха година! — думав бідолашний Кузьма Григорович.— Так натискає, що може загнати і в тісний кут!" І Мишка треба берегти, та й за себе страшно ж! Кузьма Григорович знову замахав ціпом, серія нових ударів посипалася на Мишка, і так розраховані вони були, що кожен наступний був сильніший за попередній.

Серія ця мало сподобалася Мишкові. Він спинився, закрутив головою, почав переступати з ноги на ногу. "Ага, то ти такої?! — підсумував Кузьма Григорович.— То ми тобі ось ще поворожимо, затанцюєш, як ведмідь під сопілку!" І сипнув третю серію так, щоб зачепить "за живе". І зачепив. Удар був розрахований все ж таки так, щоб хрящі й кістки на писку залишились цілі, а Мишкові щоб дух забило. ї забило! Удар по храпах обізвався, мабуть, аж десь в голові, з очей іскри посипалися, і в носі закрутило, немов хто свердельцем штрикнув!

Це був зеніт. Мишко люто закрутив головою, люто чмихнув і враз, обернувшися задом до Кузьми Григоровича, кинувся навтьоки у спасенний закуток дядька Ониська Захожая, батька мого хрещеного. Кузьма Григорович послав Мишкові навздогін пару ударів по стегнах, ударів артистичних, роблених для вилясків, а не для болю.

Про цю подію Мишко через п'ять хвилин забув, бо був незлобливий; Кузьма Григорович теж щось не дуже довго переживав. Хіба мало клопоту людині в феодальному господарстві, коли в тебе лише десятина і три чверті землі. А жити ж якось треба?

Чутки по білому світі ідуть якимсь шпарким широким віялом.

Ще Савка й Свирид сиділи у Штеменків на призьбі і ділилися враженнями від сутички з Мишком, ще сонечко не збиралося як слід

присісти за червону вечірню заграву, провіщаючи на завтра сушу й вітер, ще дід Восьмушечка, оточений хлоп'ятами, як старий пеньок опеньками, не встиг у розповіді своїй про війну дійти й до Дунаю7, як До Олександра Терен-тійовича почали стікатися чутки з усього села. Люди добрі та й недобрі переповіли йому всі подробиці Савчиного дня, а надто про те, як у Савки хитався міст під ногами, як він виписував там синусоїди, як схопив Мишка під микитки, як Мишко підчепив Савку лівим рогом, переклав на ріг правий і багато всякої всячини. Одне слово: клем-бом-бем, Савка вмер.

Олександр Терентійович спочатку зблід, потім у нього заблискотіли очі, почали роздуватися ніздрі, засвербіли руки, і він, тручи їх об полотняні штани, які носив ще на очкурі, нахвалявся: "Ну ж, хіба не прийде додому, а то я покажу йому і як лантухи на третій поверх носити, і як втішатися восьмушечками та чвертками... Затанцює у мене не дерев'яний міст через Берестову, затанцює у мене Савка, щоб не ліз, куди дурна голова несе..."

Дідусь Олександр накачував себе і накачував, аж поки ніс не посизів у нього, а тут і Савка вже біля Прихідьків заманячив. Ішов Савка, добираючи способу, як проскочити в клуню так, щоб проминути Олександра Тереитійовича. Не добрав. Старий стояв на воротях, як кажуть у казці, "з червоних чоботях"8, і Савка почув, як він лиховісно сказав:

— А йди вже, йди, не огинайся, бузувіре!

Виходу не було. Савка зайшов у двір. Тут його й згріб Олександр Терентійович.

Розправа провадилась феодальним способом за допомогою старої, що була вже не при ділі, супоні. Дідусь Олександр святив супонею Савку й приказував: "А будеш, бесуре, гроші розтринькувать, будеш страмити мене перед добрими людьми, будуть люди очі мені випікати: "Чий то

лобуряка залився горілкою, що й бугая не розгледів?" А на ж тобі! На ж тобі! На! На! На!" і застрибала супоня у Савки по спині.

Савка очуняв ще в Свирида на лавці, а тепер, побачивши батька, і зовсім опритомнів.

По другий бік вулиці, трохи навскоси, стояв на піщаних кучугурах завод Вуліха. Глянувши через його корпуси й труби, Савка побачив, що сонце вже чимало з'їхало на захід, вже, либонь, була чи не восьма година. Боже мій! Це ж швидко вже й дівчата будуть повертатися з хутора. І Марія з ними!

Дідусь Олександр лупцював Савку, вчив його, як треба жити на світі. Савка, ведмідькуватий, мало не в два рази вищий за дідуся Олександра Терентійовича, широкоплечий велетень, що одним порухом міг би з тієї супоні клоччя зробити, топтав-ся навколо батька, удавав, що вгинається, і бутів низьким, як Мишко, голосом: "Ой таточку, голубчику, більш не буду!" Це вже так заведено було проситися у Шахівці.

Дорога з хутора проходила серед вузеньких смужок піскуватої землі, де господарі сіяли коноплі. В нашому краю коноплі росли високі,— найвищий парубок у них міг би сховатися. Сюди, в коноплі, приходив і Савка ховатися, щоб здалеку глянути на Марію, як вона з дівчатами повертається додому.

На подвір'ї в Олександра Терентійовича панувало етичне безлюддя. Баба Дар'я сховалася за причілок хати і, розклавши під прославленою грушею-крем'янкою вогонь, варила молоденьку картоплю, вираховуючи, коли вже слід було вкидати галушки, щоб страва поспіла на ту хвилину, як Савка, дістався своє, вмиється біля колодязя, і вона йому скаже: "Сідай, сину, вже вечеряти". По другий бік вогнища сиділа на землі Варвара, богом покривджена старша сестра Савчина. Нишком витягаючи шию, щоб пересвідчитися, чи не передає куті меду 9 батько, навчаючи сина, вона водночас наставляла вуха в бік степу, звідки вітер

доносив далекі відлунки пісні. "Тож і дівчата вже йдуть із хутора,— думала дівчина.— Це ж он і Савка до Марії прислухається, ач, аж навшпиньки зводиться!" Забувши про батькову супоню, Савка справді потягся в той бік, звідки линули відлунки пісні.

У Варвари до Савчиної Марії жило в серці два почуття. У селі склалося так, що хоч найкраще пісень заводила Вустя прихідьківська, так зате ніхто не вмів виводити так, як оця Сав-чина Марія. Чия вона, Варвара так і не знає, бо занесло її десь з Попівки — сюди, в Шахівку, в економію, люди з усього світу спливаються. Варвара ні на іякі роботи нікуди не ходила, навіть в безиківську економію, і тому голосу свого не обспівала в гурті, а співати хотілося, то вона'співала дома і за Вустю, і за Марію. Отож співання Маріїне припадало Варварі до серця, а сама Марія — ні. Яка ж вона Пара Савці? Мужичка необтесана, у воловні народилася, під яслами й помре. Всі, хто робить в економії, позагоряли, почорніли — аж страшно глянути! У того ніс полупився, а в тієї самої прихідьківської Вусті і ніс, і навіть щоки пооблазили. А гляньте на Марка Кубушку! Весь чорний, як циган, на плечах не сорочка — руб'я, штани побилися, пострьопалися, пацьорки аж від колін звисають, як іде — теліпаються, мух відганяють... А в Савки — лице чисте, біле, пшеничне. Стригтися Савка на Гору до Покотила ходить, носить польку. Марко Кубушка махряку чадить, а в Савки все папіроси, як не "Амба", так "Роза", а то ще купує легкий табак "Стамболі" і до нього у гарній коробці гільзи. Кодацький Іван приходив, учив Савку, як їх тютюном набивати. Савка не дуже-то цього діла навчився — дуже пальці товсті, так зате Варвара, дивлячися в щілину, все чисто зрозуміла. Тепер Савка й не думає нічого: поки з роботи прийде, вона йому вже наб'є півкоробки і сховає у клуні, щоб батько не набачив. Савка — мукобій. Учотирьох — Савка, Кодацький Іван, Свирид Ште-менко та Михайло Бондаренко-Коряк — за день п'ятсот лантухів наб'ють, з кожного лантуха по одній копійці і ще по чверті копійки! А Марійка ота за строк п'ятнадцять карбованців має, щоправда, на панських харчах, так що то за харчі — знає увесь світ! І чорна така, як халява, і сорочок, кажуть, всього тільки вісім надбала, а он Мотрі, меншій Варвариній сестрі, мати вже шиє п'ятнадцяту. Ні, не підходить Савці Марія — репана мужичка!

Ех, Варваро, Варваро! Сліпа ти в своїй любові до Савки, сліпа й несправедлива. Чуєш, ото співають дівчата, додому йдучи? Виводить там пісню справді Савчина Марія, але ж ще недавно, до заміжжя, там-таки разом з нею співала твоя старша сестра Палажка, а тепер співають твої і Савчині молодші сестри Мотря і Катерина! І Степан. Степана, щоправда, не чути, Степан аж вночі прийде — неблизький світ добитися в Шахівку з Шкаврового, де він з хлопцями чорний пар чорнить...

Злочин і покарання — в минулому. Олександр Терентійович, бабуся Дар'я, Савка і Варвара вже зібралися під грушкою-крем'янкою, вечеряють; на вечерю Дар'я Олександрівна зварила галушки. Хотіла, як завжди, з житнього борошна замісити їх, та побачила, як Олександр періщить дитину, й передумала: чорного борошна взяла аби-аби, а то пшеничного з торби відсипала, не пошкодувала. То й вечеряли пухкі, аж пахучі пшеничні галушки. Хай порозкошує Савка!

Савка ще й не кінчив їсти, як Варвара вже настановила йому в клуні шаплика з теплою водою, зняла з кілочка нові Савчині штани, синю сатинову, в білу смужку, сорочку.

А де ж дівчата? Степ великий, і дорога не близька. Ще й до Крисової не дійшли. Закурені, обвітрені, з порепаними ногами, облізлими носами, в почорнілих хустках,— адже шість днів не вилазили 'з роботи, робота ж тривала від сонця до сонця, а тепер ще мали одміряти сім кілометрів дороги — стільки міряється від хутора до села.

Здається, після всього цього и— ноги можна простягти! Е, ні! До цього ще кілька десятків років дороги. Зараз вони йдуть і співають. Голоси сильні, виспівані, пісня дружна, бо зспівалися. Линуть ті пісні за п'ять-шість кілометрів, і не можна собі уявити старої, дореволюційної України без заробітчан — хлопців і дівчат,— без їхніх пісень, що, не стихаючи, котяться від села до села. Гуртові пісні не хапливі. Слів у пісні може бути й небагато, бо часто тут важать не так слова, як мелодія, не так мелодія, як її варіації. Раз у раз трапляється, що на двох-трьох фразах нагромаджується стільки кучерів, стільки закруток і накруток,

що пісня обертається на якийсь фантастичний жмут музичного шумовиння.

Ось уже й Крисова — ліс, що відділяє високий чорноземний степ від піскуватої прирічкової долини, на якій стоїть наше село і прилеглі до нього вузенькі наділи під городиною і коноплями. Не доходячи до дороги, по якій оце пройдуть дівчата, дубовий ліс кінчається, і починаються шелюги. Місцевість тут нерівна, кучугуриста, пісок білий, буйний, і на ньому, невідомо якими соками підживлювані, ростуть величезні і теж буйні червонясті шелюгові кущі. Вони підходять до самої дороги і, переступивши через неї, розпросторюються тут по ще більших кучугурах і ще глибших баюрах.

В одному місці під кущем б'є, виблискуючи проти сонця, джерельце. Проте вода не вирує, а витікає спокійно, лагідно й тече отак цілий рік, утворюючи понад дорогою маленький струмочок. Біля самого джерельця люди викопали невеличку копаночку, в якій завжди повно свіжої холодної води, ї кожен, ідучи на високий степ чи повертаючися з степу в село, спиняється біля копаночки, присяде та й припаде до водиці.

Дійшовши сюди, дівчата теж спиняться, будуть тут пити і вмиватися, щоб з освіжілим лицем іти далі, в село. Про це сповістить незабаром дівоча пісня. Вона, мов стріла, діткнеться Савчиного серця, і він, прошмигнувши з клуні так, щоб ніхто не побачив, пірне в коноплі, що починаються зразу ж за городом Олександра Терентійовича і біжать вузенькою смужкою аж до шляху.

Конопляні стебла поділяються на плоскінь і матірку. Плоскінь визріває швидше, її вибирають і ставлять на проли-синках тонкими й високими, розхрещеними вгорі п'ятками — купками з п'яти снопів. Савка поринає в коноплях; то пірне в зелену гущавину, то сховається за тією високою, розхреще-ною вгорі п'яткою. ї ось уже остання така споруда, далі дорога. Савка ховається за п'яткою, відсуває один сніп, і йому як на долоні видно все, що діється на шляху.

Ось і вони. Ось і вона. Як і всі — закурена, засмагла, але вже вмита, з лиця гарна, чорні очі великі, в темних покругах, сяють намистинки білих-білих зубів. Боже, яка вона особлива, не така, як усі. Наймиліша з усіх, найкраща! Лоб у Савки вкривається вологою, серце б'ється так, що дух забиває. Коли б Савка був поетом, він напевне написав би сонети такої вічної краси, як Петрарка 10; коли б Савка був художником, то, либонь, невідомо ще, кого б ми називали творцем Джоконди; коли б Савка був музикою, то також ще питання — кого б в енциклопедіях записали автором мелодій до "Наталки Полтавки"... 11

Савка гуляв з хлопцями зразу під крамницею у Софійки, потім, співаючи, пішли під гамазею, звідти олянівською дорогою подалися до пекарні...

Поки хлопці гуляли, мандрували з одного кутка села в другий, Кузьма Григорович, церковний сторож, задрімав, під церквою сидячи. І привиділася йому давня давнина. Жив колись у селі дід Пантелеймон Боковий. Помер він давно. Кумедний був чоловік, царство йому небесне; гроші складав і не держав їх, як усі, дома, в прискринку, а ховав на городі у дуплявому пеньку. Загорне в шкуратянку, сховає, а після дощу просушує, розкладаючи на широкому зрізі пенька. Поки дома жили тільки рідні діти, все обходилося благополучно, а як зять завівся — прийшла катастрофа. Підгледів зять, де в діда кредитовий банк, і одного раннього ранку спустошив його. Потім зібрався і незабаром на Кубань виїхав. Дід Пантелеймон живе, нічого поганого не думаючи — літо було сухе і дощів, що могли б добратися до схованки, не було. Пішов дощ аж на спаса 12. Цілий вечір, цілу ніч ішов. Вранці дід Пантелеймон подибав до свого сейфа, руку в дупло застромля, а там порожнеча! Довго шукав. І аж під обід усе зрозумів. Ось на які гроші Стрепет,— таке прізвище у зятя було, — воза справив, ось на які гроші конячину купив, ось на які гроші придбав на Кубані земельку! Зажурився дід Пантелеймон. Незабаром з журби, що рідні діти покривдили, і помер.

Кузьма Григорович був тоді ще молодим хлопцем, до-броохочим помічником церковного сторожа діда Саврадима — шукав стежок, щоб навчитися дзвонити. Отож того дня сиділи вони обидва під дзвіницею, аж від попа прийшла наймичка Ониська: "Дід Пантелеймон померли, батюшка сказали дзвонити по мертвому".— "Гаразд, дівко",— відповів Саврадим і звернувся до Кузьми Григоровича, що тоді ще Кузьмою просто був:

— От і дочекався. Спробуй подзвони, як воно вийде у тебе.

Що таке дзвін по мертвому? Самотні удари із значними паузами. Еге ж, це так, коли здалеку слухати. А коли сам стоїш під дзвіницею і бемкаєш, то тут чуєш все дихання дзвона, чуєш, як він, пославши удар, довго по тому ще гуде, звучить, перемовляється тихими відлунками і співає, і плаче, голосить і тужить. "Еге ж, то ти, чуєш, Кузьмо,— навчає його Саврадим,— не дуже берися. Рахуй відлунки: п'ятнадцять разів відлунять, тоді знову бий. По мертвому не годиться хапатися. Це ж Пан-телеймонова душа востаннє по землі буде проходити..."

Кузьма Григорович ударив і почав рахувати відлунки. Відрахував п'ятнадцять — ще раз ударив. Знову відрахував і ударив. Тільки здається йому, що в Саврадима рахунок невірний, удар при такій лічбі одривається від удару і кожен удар мовби сам собою живе, а треба, щоб вони один з одного виходили з болем і тривогою, щоб один одного назвучували. Думає про це, а сам вслухається, сперечається з Саврадимом, і ось, коли до дванадцяти підійшов, щось усередині в нього збунтувалося й сказало: "Не чекай п'ятнадцяти, зараз бий!" Звук вийшов не самітний, його наздогнали відлунки першого удару, і він ожив, забринів, зазвучав розпачем, тугою, бо це ж таки був дзвін по мертвому.

Нічні години відбивають, теж не хапаючись. Взимку Кузьма Григорович відбиває їх, починаючи з одинадцятої, а коли й з десятої; влітку ж пів на десяту лише сонце заходить. Тому влітку перший свій удар пошле він в простори лише о дванадцятій, потім о першій, ба, навіть і о другій. Далі мотуз випаде з рук дзвонаря, почне вільно

гойдатися над головою, а Кузьма Григорович, опустивши бороду на груди, засне — влітку тут-таки, під дзвіницею; взимку подиба в сторожку, ну, не в сторожку — в церковноприходську школу 13. Тут, у цій школі, два закапелки. В одному живе шкільний учитель, в другому міститься клас — один на три групи; це вдень; вночі ж це і сторожка. Але тепер було літо, ніч після задушливого дня була тепла, Кузьма Григорович з-під дзвіниці нікуди не ходив, задрімав. Отоді й приснилася йому давня історія з дідом Пантелеймоном і Саврадимом, як Саврадим учив його бити через п'ятнадцять відлунків, а він не послухав і бив по-своєму — через дванадцять.

Олександр Терентійович після всіх переживань нарешті заснув. Баба Дар'я ще перекидалася. От поженяться Савка й Марія, а жить з чого будуть? Баба Дар'я як побралася з Олександром Терентійовичем, то до Олександра Терентійовича внесли за нею повну скриню, он вона стоїть — коричнева, в зелену квітку. І сорочка її там для останнього дня лежить. Сказала Варварі: "Як помру, то оцю сорочку на мене надінеш. Це ще покійні мама мені вишили гладдю. Зустрінемося на тому світі, скажу: "Пізнаєте, мамо, сорочку, що ви вишивали?" Важка скриня була. Четверо вносили. Безродний Олексій, покійний Коломиєць Сила, Некрій Іван, Захожай Гнат. Здорові були парубки, а й у них чуби попріли. Ще Безродний і сказав тоді: "Та хай їй хрін, твоїй скрині, і важка ж яка, чи не каміння наклала?!" Ні, в неї без каміння було, чесно. А траплялося ж і таке: пнуться родичі, скриню в хату несучи, та всі тільки про око людське, бо в скриню складено натрусом, як купки квасцю на базарі. Ні, в баби Дар'ї без фальшу було... А тепер що діється?! Палажку з чужої кухні заміж віддала. І Мотря з наймів не вилазить. Нащо Катерина, ледь од землі відірвалася, а вже й вона в ту осоружну якономію бігає, де тлять небритими галушками, житнім глевтяком, кандьором, що через нього й Рябко не перескочить, зомліє...

Питає баба Дар'я у Катрі: "А що ж ти сьогодні, дочко, там їла?" — "Сьогодні, мамо, рябка нам Ганна зварила, солонини не помила, то черв'яки з неї й повипадали. І в наш бачок аж три черв'яки потрапило. Халявиха Вірка і-і! як гидувала, а я зібрала ложкою, повикидала, кажу:

"їжте, дівчата, до вечора далеко, не ївши охлянете". Ну й їли, бідолашні. Так Катерину вона, баба Дар'я, хоч приголубить дома, молочка кухлик наллє, а в тієї ж Марії Савчиної — ні батька, ні матері...

З цими думками й задрімала баба Дар'я. Тільки склепила очі, так одразу й уявилось: вийшла з хати, надворі ж так сонячно, так гарно, а біля грушки Варвара. Зібралася сказати Варварі: "Щоб пасмуги після супоні на спині в Савки не так боліли, візьми свіженького вершка та й позмазуй..." — і не доказала, так і скинулася; в церкві дзвонили по мертвому. Прокинулася баба Дар'я. По кому ж це дзвонять? Чи не дід Ладимиренко помер? Так неначе не схоже. Позавчора ішли на базар, а він сидить під вербою, дітям мороку майструє, сивий, як молоком облитий. Сказала йому баба Дар'я: "Здрастуйте, діду". А він їй: "Здоров, дочко". Дочко. Еге ж, а їй самій... скільки ж це буде?

Це ж уже, либонь, їй шістдесят... Скільки за цей вік надивилася, натерпілася... Коли прийшла воля, їй уже сімнадцять було и. І після волі нічого путнього не бачила, а до волі, згадаєш,:— волосся сторч стане. І оцей Ладимиренко — який же й недобрий був! Виплете карбача, а він як вужака, ще й довжелезний, викачаний з ременя, наконечник уплете та й вузлики позав'язує. Знали способи, як катувати людину. Ударить по живому тілі, ще й на себе потягне, щоб побільшити муку. І чого б то? Не за своє, за панське.

Таке до волі було. А що робилося вже й по волі — й не сказати! Надто поки діти ще не підросли. Як підросли, то все ж хоч жива копійка в хаті завелася. Баба Дар'я лежить, перебирає в голові минуле. Все тяжке та невеселе. Ну, що тут веселого? Не було одного разу чим податок виплатити, от схопили Олександра Терентійовича, замкнули в холодну і, не випускаючи навіть за нуждою, з одного ранку до другого продержали. Вночі ж мороз ударив. Відчинив вранці двері в холодну сторож, покійний Яким, а всі стіни памороззю взялися. ї Олександр Терен-тійович увесь в паморозі, аж сивий, закляк у кутку, після того три тижні прохворів. Було й таке — і все за оті податки й недоїмки!

І серед усіх цих спогадів блиснула бабі Дар'ї одна радісна пляма: як на зелені свята,— того року, як їй сімнадцять вийшло,— на каруселі каталася з Іваном Красиною. Зустрілася ка храму, він і каже: "Давай на каруселі покатаємося". А за катання п'ять копійок треба платити, за двох аж десять. Де ж таких грошей узяти! Стоїть бідолашна Дар'я — не знає, що думати, що казати. Адже ж десять копійок! І покататися хочеться, та так хочеться, що й ноги трусяться. А він узяв Дар'ю Олександрівну за руку. "Ходім,— каже,— гроші є!" І сіли. Увесь світ перед очима захитався, а тут ще шарманка так грає, так грає: "Розлука ти, розлука, чужая сторона..." Вигін цвіте людом, хрест на дзвініці виблискує, сонце так і приска теплом. Крутиться карусель, голова в Дар'ї крутиться, а Іван біля неї, дивиться, очей не зводить, каже: "Яка ж ти гарна! Гарнішої і на світі нема!" Та зник десь Іван. Як пішов у Таврію, так уже й не повернувся додому. Згадала баба Дар'я про Івана й зітхнула. І не було між ними нічого, крім каруселі цієї, а чогось так жаль, так жаль...

В цей час Савка спав на примістці у Марії, і не тільки в Марії, а й з Марією. Так тоді заведено було. Натомлені за день,— він — лантухами, важким танцюванням навколо тих лантухів, вона — сапкою, сонцем, цілоденною спекою і довгою дорогою,— вони, обнявшися міцно і націлувавшися, позавмирали. Кажуть, нема сили, могутнішої за ваблення. І це, можливо, так. Страшна, незборима це сила. Все, що живе на світі, прагне попаруватися, щоб залишити після себе свій рід.

Але в тієї ж людини є щось могутніше за силу ваблення. Це її моральні сили.

Вони обоє лежали разом на вузькій примістці, але Марії й на думку не могло спасти віддатися Савці. Так само й Савка не міг помислити звести з розуму Марію. Проти сили пристрасті вони виставили непереборні моральні вали, вироблені впродовж століть. Як набирсувалася, Марія прилягла Савці на груди почала розповідати. Адже за тиждень скільки всього назбиралося!

На хуторі було дві казарми — одна для дівчат, друга для хлопців. Дівчачу казарму після вечері замикав дід Бардадим і сам лягав спати під дверима казарми.

Савка добре знав Левка Бардадима і, як Марія стихла, сказав:

— Літ п'ять тому у нього й бриль був, та з того часу, як його пожували голодні воли, почав шапку носити, літо й зиму, отаку руду-руду, з овечого смуху. Чи, може, нову вже купив?

— Та ти що! — засміялася Марія.— Бардадим — нову? Світ ще ж не став догори ногами!

І ось оцей Бардадим і мав на обов'язку боронити від хлопців дівчачу казарму; хто ж набридав, міг і карбачем потягти. А дівчатам скучно самим спати, а надто тим, у кого тут, на хуторі, свої хлопці. Треба діда Бардадима обдурити. А як це зробити? Була на хуторі одна пришелепувата дівка, Фійонка, груба, тілиста, негарна. Дівчата й навчили її: "Хоч хлопці обминають тебе, так чим не козак Бардадим? Що з бородою? Дарма. Тільки волі йому не давай". От увечері як полягали всі спати, підлізла Фійонка до Бардадима, торсає його, бо він уже й задрімав був. "Чуєте, чуєте, це я, Фійонка, лягайте зі мною, тільки волі собі не давайте: як буде байструк, то вам баба і бороду вискубе!" Дідові й сподобалося, що не сам буде м'яти солому, пригорнув Фійонку до себе. Подобається йому Фійонка. І він Фійонці сподобався. Як почали товктися, то Бардадим і про все на світі забув. А хлопці пробрали покрівлю в дівчачій казармі і шусть один по одному через ту дірку в казарму. А серед них і пришелепуватий Пантюшка; в дірку влізти вліз, а далі зачепився за торчину сорочкою і завис. Сорочка дебела, полотняна, то він як закричить: "Каравул, хто в бога вірує, рятуйте!

Головним управителем в економії був Матісон, Григорій Олександрович; на хуторі ж провадив господарство помічник того Матісона — Ройко Іван Васильович. Так ось цей Іван Васильович

вечорами їздив грати в карти до одного хуторянина, у якого літували дома сини-студенти. То й трапилося йому повертатися додому саме в той момент, як здійняв галас Пантюшка!

Марія розповіла докладно, що робив при цій несподіванці Бардадим, як тікали назад через ту дірку хлопці, як зняли з торчи ни Пантюшку і як він смішно розповідав управителю про подію: "Усі полізли дівчат лапати, то і я. Хіба я не такий?"

Діла, звісно, Ройко всього розкрити не міг. Досвідчений Бардадим змалював справу так, що він перший викрив Пантюшку, здійняв крик, після чого Пантюшка, перелякавшися, схибнувся та й завис на сорочці. Частина хлопців встигла повтікати до появи в казармі Івана Васильовича через ту-таки дірку, а Гонтар Микита, Скида Кирило з Добреньки та олянів-ський парубою Василь Лусь позабирались на бантини, поприлипали до покрівлі. Хоч Бардадим і вертів запаленим віхтем, вишукуючи злодіяків на тих бантинах, але робив це так уміло, що Іван Васильович так-таки й не побачив нікого.

Савці були це знайомі картини. Бо й він підпарубком, поки не пішов до Кричевського у млин, довгий час крутив хвости волам в економії — і на головній садибі, й на хуторі.

Він посміявся разом з Марією, надто з пригоди дурного і нешкідливого, богом покривдженого Пантюшки, який, коли молодь увечері збиралася гуртом співати, ходив від дівчини до дівчини й цікавився: "А з тобою поженихатися можна?" Він і до Марії підсипався. Марія відхазала йому: "А чого ж, приходь, тільки не забудь хромових чобіт на рипах узути!" А в того Пантюшки не тільки не було хромових на рипах чобіт, а взагалі ніяких. Ходив він від снігу до снігу босоніж, і ноги його, побиті травою, стернею, будяччям, вкривалися таким панциром, що по стерні босий він краще бігав, ніж хто взутий. Мав він батька й матір, але ті взувачку тримали на сніг і морози — споконвічні злидні там трансформувались і обернулись на скнарість. Маріїна відповідь Пантюші

не сподобалась. "Ти ба, яка горда! — сказаз він.— Прийде коза до воза, тільки воза не буде!"

Вислухавши розповідь, Савка беззлобно сказав:

— Пантюшка такий!

Обоє стихли, помовчали. Марія зручніше вмостилася Савці на грудях і сказала:

— А в Олянівці знов таке діялося, що страх! Савка насторожено поворухнувся, спитав:

— Знову відьма!

— Та бог його знає, а учинилося таке, що люди не знають, що й думати!

Розповіддю про Пантюшку закінчився сеанс побутової реалістичної прози. Почався сеанс романтики. Але тут я хочу зробити зауваження. Справа ось у чому. В ті роки майже вся наша Шахівка була поспіль неписьменна, надто дівоцтво, а тим більше жіноцтво. Радіо не було, газет не було, телебачення не було. А люде, жили. І не хлібом єдиним. До хліба була ще й література, та і яка ж! Додам ще.

Тверезий реалістичний побутовий жанр, який тоді панував у літературі, здався б шахівчанам нашим якимсь пісним, приземленим, безкрилим. Ця література розповіла б їм,— коли б вони вміли читати,— про те, як живуть хлопці й дівчата по якономіях, волам хвости крутячи. Тим, хто не знає, як крутити волам хвости, може, це й здалося б екзотикою, новиною, бо людина про нове щось дізналася. А яка екзотика й новина у волячому хвості для отого Пантюшки, для отих олянівських і добрянських хлопців, що через дірку в покрівлі до дівчат у жіночу казарму лазили? Для них це остогидлий натуралізм.

І в Шахівці у нас, і в Олянізці, і в Добреньці, і в казармах на хуторі генерала Безака-Бёзика добрі люди в літературі віддавали перевагу світові ірреальному, сказати б, відьомському. І яку літературу творили вони на тій ефемерній основі!

Не виснажувалося живе новелістичне оте джерело, а, навпаки, щораз обновлялось і било такими фейерверками, що очі сліпило, а надто коли наші шахівські дівчата, відбувши строкові роботи в усіх кінцях Дніпропетровщини, Полтавщини й Харківщини, поверталися з наймів додому. Дівчат у ті краї вирушало щораз по півтори-дві сотні; хай кожна з них привезе в Шахівку хоч по одній відьомсько-романтичній новелі. Ви уявляєте — півтори-дві сотні новел! Хай по чверть аркуша кожна. Та це ж щорічний том на п'ятдесят друкованих аркушів!

Зачувши, що запахло новелою, Савка аж солодко облизався: любив літературу, та ще в Маріїному виконанні. І Марія взялася розповідати. Розповіла таке.

Один олянівський чоловік зібрався поїхати до млина. Встав рано, то, виїхавши за село, й закуняв; не дуже проти сну й змагався: дорога знайома, конячина й сама куди слід доведе. Дрімав чи не дрімав, аж чує, каже воно: "Вставай, вже приїхали!" Прокинувся той олянівський чоловік і бачить навколо себе таке, що чуб сторч стає! Ззаду і з боків баюри та баюри, а попереду ліс-праліс, дуб за дуба вищий, кущ за куща густіший, і з усіх боків мла снується. "Господи! Куди ж це мене занесло!" — хоче скрикнути той олянівський чоловік, складає пальці, щоб перехреститися, а воно по пучках: цьвох! Виявилося — потрапив той олянівський чоловік в царство нечистої сили. ї нечиста ця сила тут навколо нього товчеться. Раз старою відьмою здається, вдруге такою красунею, що тільки цмокне людина! Тут-таки і той, що з прутом у руці. От наміриться олянівський чоловік перехреститися, а той його цьвох по пальцях! Хоче олянівський чоловік проказати "да воскреснет бог" 15,, а воно, даруйте, заліпля йому рот коров'ячим кізяком...

Отож літературний сеанс почався. Всі ми знаємо — для того, щоб збутися нечистої сили, треба тому олянівському чоловікові за всяку ціну прочитати "да воскреснет бог", а як ти прочитаєш, коли така протидія?! І торжествує вже нечиста сила, що загнала олянівського чоловіка в тісний кут. Ану ж уявіть людину одну-однісіньку в тому пралісі, та ще і в чортячих руках?!

Та хоч який був сильний чорт, одначе і він мав слабкий пункт: хвіст. Довгий такий, шовковистий, плеканий, бо чорти, коли збираються на бенкети, то вихваляються один перед одним своїми хвостами, так самісінько, як наші шахівські парубки вусами. Бачили б ви вуса у Кіндрата — отого, що був один Кіндрат на все село! Чорні-чорні, а під ними разок зубів рівних та чистих, як перла! Безродний Іван носив зовсім золоті, ще й кучеряві вуса. Та й у всіх інших хлопців було чим попишатися. І витирали вони ті вуса охайно долонями, і розчісували гребінчиками та малесенькими щіточками, а мукобій Кодацький Іван ще й фіксатурив свої вуса, і вони в нього виблискували, як воронове крило! Дівчата мліли.

Отак плекали свої хвости й чорти. А той, що з прутиком, ще й фертиком був і не тільки вишкрібав свого хвоста шкреб-ницею, а ще й розчісував густеньким роговим гребінцем, а поверх всього мастив рипійною олійкою, отією самою, що нею згодом почали мастити собі голови київські хлопці, називаючи мастило оце брильянтином. Хвіст у чорта був плеканий, коханий. Бо і в чортів так, як і в людей, чим красивіші вуса — тим на хлопця більше задивляються дівчата; чим красивіший хвіст, тим на чорта більше задивляються натуральні чортиці, а крім них, також питомі і навчені відьми. Той, що з прутиком, був закоханий у навчену відьму, яка жила там-таки, в Олянівці. Оля-нівські люди називали ту навчену відьму Пріською, а закоханий у неї чорт — "Фросинкою", "моїм золотком", "моїм божеством"!

Фросинка теж задивлялася на нього і часто, захопивши в долоні його хвоста і перебираючи його хребці, як ченці чотки, казала: "Який у вас гарний шовковистий хвіст. Ще й пахне як славно!"

Ось цього хвоста і набачив отой олянівський чоловік. Він ще й на зірках знався. Почекав, поки до перших півнів залишилося вже зовсім обмаль часу, а тоді — хап! — чорта за хвіст. Ухопив та й почав накручувати на руку, щоб той не вирвався. Не знаю, як у дядьків з інших сіл, а щодо того олянівського чоловіка, то рука в нього була жилава, він так накрутив хвоста, що той аж тріщати почав.

— Ой, ой-ой! — скрикнув не своїм голосом чорт.— Що ти робиш, скажений! Ти ж хвоста можеш відірвати!

— І одірву,— відказав той олянівський чоловік, бо, дивлячись на небесні зірки, знав, що уже ось ще небагатечко — і заспівають перші півні, тому й такий був сміливий.— Порву і цапу під хвіст кину! — І все накручує того хвоста на долоню, все накручує, щоб ближче до ріпиці ухопитися, а як уже ухопиться за ріпицю, то хай спробує нечиста сила побрикатися.

Олянівський чоловік бере гору, а чорт попав у таку біду, що вже не знає, як і вихопитися. Бо й сам помітив, що до перших півнів уже недалечко. Коли ж півні заспівають і в цей момент чорт ще буде в руках олянівського чоловіка, тоді вже йому капець. Утратить всі чортячі сили, обм'якне, стане схожий на кота, якого з води витягли. Тоді вже з ним що хоч можна зробити. Коли чоловік добрий трапиться, то пужалном оперіщить разів зо два, зо три по ребрах та й випустить лиху личину. Але ж не завжди на землі розум торжествує. Між розумними й дурні трапляються. Візьме такий дурень та й потягне чорта до церкви, щоб дати йому хоч раз нюхнути ладану або хоч здалеку глянути на той васильковий віничок, яким піп кропить хрещений люд святою йорданською водицею І6. А оці ж такі безневинні речі, як димок від ладану і васильковий сухий віничок, були для чорта все одно що для людини пекельний казан з гарячою смолою!

Як подумав чорт, що олянівський чоловік, крім того, що здатен хвоста покалічить, а ще й зможе іншу якусь капость зробити, одразу посмирнішав і сказав олянівському чоловікові: "Чуєте, дядьку Іване,

давайте по-хорошому. Ви мені мого хвоста випустіть з ваших твердих мужицьких рук, а я вже вам якось віддячу".— "Наприклад? — цікавиться олянівський чоловік. І уточнює: — У моєї молодиці, Ганни, може, чули, святкові гетри геть зносилися. Коли ваша, чорте, ласка, то дістаньте для неї новенькі шеврові черевички. Можна це зробити, щоб миром-ладом, без крику, без гомону? Га?" Як же ж і зрадів чорт, почувши цю мову, скрикнув: "Тільки випусти хвоста непо-шкодженим, а то все буде: і черевички, і до ч е р е в и ч-к і в..."

Гарно лежати Марії на плечі у Савки, притулилася до нього ще щільніше і стихла на хвилиночку...

Новела заколихала їх обох. З одного боку, начебто й страшнувато, а з другого — чи до страху їм, коли з усього на світі вони знають і чують лише свою любов? Незважаючи на всяку оту чортівню, Савці мило чути біля себе Марію, обіймати її. Та й на сон його уже хилить, адже нерано вже, і крізь солодкі думки він питає в Марії:

— Ну й що, дав черевички?

— А що ж було чортові робити,— відповідає лагідно Марія,— коли той олянівський чоловік так заходився біля хвоста, що ще трохи і тріснe! Ну й гукнув, бо що мав робити: "Щев-рові черевики — до мене!" А вони й тут, і якраз на Ганнину ногу! Тільки ж нечиста сила піддурила олянівського чоловіка, бо черевики ті були з усякими фокусами. Схоче в них жінка того олянівського чоловіка в кошару сходити до овечок, кіз, корів — будь ласка. Та хай би тільки про церкву подумала — як беруться тиснути, та так тиснуть, що ноги мов вогнем пече! Бо, бач,— каже далі Марійка,— сказав той: "Будуть черевички і до черевичків", а олянівський чоловік і не звернув уваги на оте і до черевичків", а воно, бач, що — он що!

Цих Маріїних слів Савка вже не чув, солодко зітхнув і опустився в країну снів.

Кожен має свою країну снів. У Савки вона була своя, не така, як у інших. Марія, коли спала, то бачила себе все на буряках та на буряках, та все сонце та сонце, та все хлопці та хлопці. Ото он стоїть один біля бочки з водою і такий гарний, очей не зведеш. Аж зітхнула Марійка. Придивилася — аж то Савка!

А в Савки країна снів прилягає до нового корпусу п'ятиповерхового парового млина Кричевського. У млині Савка все танцює навколо мішків, набиває їх борошном, щоб у кожному було рівно п'ять пудів. Але сьогодні Савці замість лантухів Мишко приснився, та такий лагідний, узяв Савку під руку, каже: "Як ото нам сваритися, то краще ходім до Кирпатого вип'ємо по чарці".

Савці і хочеться випити чарку з Мишком, та на очі все набігають недавні картини зустрічі з Олександром Терентійо-вичем. Савка поводить плечима, наче комарів відганяє, каже Мишкові: "Та воно б і можна, коли ж старий, як тільки що, так із супонею..." — "А ти часником заїж, чуєш! їй-богу, візьмемо хоч восьмушку на двох..." Далі Мишко десь дівся, а Савка опинився на гойдалці.

Він взагалі не любив гойдатися високо, все боявся, щоб гойдалка не обірвалася під ним, бо був чоловік м'язистий, костистий, ребристий. А це гойдається і нічого не боїться. Як розженеться та вгору, вгору, а тоді згори вниз... Пуститься отак гойдалка вниз, а в нього й серце завмирає : — чи то солодко так, чи страшно. Може, справді, і солодко, і страшно. Більше що страшно. Бо ось тільки вилетів Савка на найвищий гребінь, як під ногами все урвалося і полетів він у безмірну глибінь. Так він і змалечку уві сні літав, тільки ж тоді глибини були сякі-такі, а тепер — незбагненна! Аж зайшовся, аж серце спинилось. Ой!

Скрикнув Савка і прокинувсь, обливаючись мокрим потом. І саме в цей момент на дзвіниці ударив дзвін. Савка прислухався і перестрашений схопився. Кузьма по мертвому дзвонив. Від цих моторошних розмірених ударів Савці стало аж млосно. Тоді в голову вдарила думка: "А по кому ж це? Чи не по Марії?" Задурілий з переляку,

він кинувся до Марії. Тепла, розкішна, красива наївіть у пітьмі, Марія лежала тут-таки, на примістці, коло нього. Вона теж прокинулась. Була щаслива. З дитинства, що пройшло серед чужих людей у наймах, її ніхто не жалів, не голубив, як Савка.

І ловлячи ще в солодкій дрімоті його руки, вона спитала:

— Що, вже світає? Вже зібрався іти?

Савка нічого не відповів. У голові у нього раз по раз бевкав той нещасливий дзвін. Нарешті він обізвавсь до Марії, накривши її теплу руку своєю важкою і схолоднілою:

— Ти чуєш? По мертвому дзвонять!

Марія прислухалася. Справді, Кузьма дзвонив по мерт"-вому.

— Чи здурів, чи приснилось що,— сказала байдуже і зм нила розмову.— Ти чуєш,— завуркотіла вона, тулячись Савці до плеча.— Ото якось ішла я повз Сенченків, а там отой старшенький, такий білявий, що й брови білі, Іван, здається, дражнить поза очі Кузьму, та так голосно та гарно, але я за слухалася: "Кузьма-тпрузьма — голе пузо, бов!" І придумають же люди!

— Еге ж, Кузьму так дражнять,— сказав Савка.— А ча-сниківського Каленика чула як? "Хома, Левко і Каленик завели в носі куреник!..."

З містичних висот Марія спустила Савку на землю, на землю нашу грішну й прекрасну. Витираючи з лоба рештки поту, він похвалився Марії:

— А я оце заснув, то таке приверзлося! Хай йому!

— То в тебе голова за подушку перевалилась. Ляж краще... Савка ліг краще, обхопив за плечі Марію, притис до себе,

трохи отак полежав, потім руки попустив. У покрівлі комірчини, де стояла Маріїна примістка, була прикметна дірка, що виходила на схід сонця. Глянувши в неї, Савка й зрозумів, що йому вже час іти.

З неба світив повний місяць.

Наша Шахівка стоїть на пісках. Пісок у городах, пісок у дворах, пісок на вулиці. Але не білий вже, а вироблений: глянеш на город з чорними латками грядок — тепер це багатство, а колись був пісок!

Пісок, що на вулицях, теж не додержав первісної непорочності. Його топтали конячі копита, мололи вози на дерев'яних колесах, мололи брички, куті залізом, панські ресорні карети, мужицькі овечки й корови. Пройде череда надвечір і залишить по собі ямку біля ямки від ратиць, а в кожній ямці — якесь зернятко кварцу, якась золота намистинка, якийсь уламочок кришталевої вази, скалочка дорогоцінного скла, виготовленого для діамантів, скалочка із простого навіть селянського скла,.отого, що ним пошибковані усі вікна в селі; цих, можливо, й найбільше було, бо самі подумайте, де в Шахівці взятися золоту, кришталю, діамантам? Та немає їх тут і не було споконвіку! А якщо й помітив їх Савка, йдучи від Марії додому, то в цьому, певне, винні були і місяць, і він сам: місяць із скельця зробив турмалін, а Савка з зернятка кварцу — великий, чистої води блакитний топаз!

А втім, все це було не для Савки. Хоч перед ним проти місяця пульсували в сяйві самоцвітів широка шахівська вулиця, нічого з тієї краси він не бачив, бо був заклопотаний діалогом з батьком — з Олександром Терентійовичем, за тему якого правила Савчина Марія. їдучи, Савка втішав себе: "А старому дітися ніде: Савку ж підпирає менший, Петро! Тут хоч круть-верть, хоч верть-круть, а Савку таки женити треба! Що ж скажеш, батьку, супроти цього? Хіба що: "Марія не

така! Якби ж з хазяйського двору!" А я йому: "Та на чортового батька мені ті з хазяйського двору! Мені Марія до серця. Ви знаєте, яка в мене Марія? Марія в мене така, що немає кращої в світі! Як сонце! Як зірка! От!"

Ех, Савко, Савко! І навіщо ти ото так високо зачепив? Не всі ж на світі розсудливі й розумні, що почують таке й скажуть: "Та що з нього взяти? Сказано, закоханий". Але ж є на світі жінки, а також, звісно, й дівчата лихі, заздрісні. "Ага,— скажуть,— то ти такий? Марійка ота і зірка, і сонце, а ми, виходить, ніщо? Ну, начувайся!" А може й таке бути, що тими вихваляннями Савка несамохіть і; відьму яку зачепить. Тоді біда, тоді катастрофа! Недарма ж Кузьма вночі по мертвому бемкав!

Але ці думки не наверталися Савці в голову, бо вертілися навколо одного — навколо Марії, Олександра Терентійовича, сонця й зірок. "От умовлю старого; візьму під руку Марію і — до вінця! А що ж такого? їй богу!"

І саме в цей патетичний момент за спиною у Савки зашарудів пісок і ніби хекнув собака. Савка несамохіть обернувся і що побачив?! Уся вулиця аж гойдалася в сяйві піщаних блискіток, спалахи вихоплювалися вгору, згасали, знову світилися, і було таке враження, що те безнастанне сяйво і блискітки ті були живі і струмували у нічній перлистій імлі... І в ній за десять кроків виринув величезний собака, дуже поганий: на собачій морді всміхалися недобрі людські очі, ба, не прості людські — вовкулацькі. І такі ж знайомі! Га, га, чиї ж це? Чиї ж це?! "Чиї? Хочеш знати чиї? Зараз я тобі скажу!" — скрикнув собака і, вискнувши, присів, ладнаючися плигнути. Савка перестрашено закричав: "Ой!" — і кинувся тікати. Побіг скільки сили. Та що людські зусилля проти сили нечистого? Не встиг Савка й п'яти кроків одміряти, як собака вже наздогнав його, обернувся на сірий великий клубок та й почав гамселити Савку в спину. Дужий був Савка, а від ударів аж похитнувся. "Ну то що? Пізнав карі очі? — знову вискнув гидким голосом собака.— Я тобі покажу ще і сонце, і зірку! Покажу і Марію!" Клубок заскакав у повітрі і знову загупав Савку де попало.

Почувши про Сонце, і зірку, й Марію, Савка одразу отямився, дуже розлютився і, гукнувши: "То ти так, сатано!" — рушив у бій. А коли Савка ішов битися, тут вже найкраще тікати. Але ж проти нього стояла сама нечиста сила! Хоч Савчині кулаки й загупали по клубку, та що з того? Клубок був немов напханий околотом. Це коли Савка бив по ньому, коли ж він гатив Савку по спині, то ставав мов піску повний. Аж плечі у Савки вгиналисъ! Одного разу Савка нрихитрився і поцілив нечистого у груди, в дихало. Таких ударів найбільше бояться у Шахівці. Від них і буйвіл на землю пада. А нечистій силі нічогісінько: кулак мов на куль соломи натрапив. "Ага, то ти так,— розгарячившись, подумав Савка.— Кулака не боїшся? То побачимо, що ти вдієш супроти святого хреста?!" Склавши пальці правої руки в православну пучку, Савка потягся нею до лоба, водночас розкриваючи губи, щоб промовити: "Да воскреснет..." Це був сильний хід. Але він мав і слабкі сторони. Скориставшися з того, що Савка підвів для хреста праву руку, відьмак дотягся своїми собачими пазурами до Савчиної горлянки. Він скрикнув: "Ой!" — несамохіть змахнув рукою і вдарив нечисту силу навідліг. Нечиста сила теж скрикнула: "Ой!" — і схопилась своєю клешнею за писок.

Бачите, якої чортівні накрутилося біля Савки тієї ночі! А все через Марію.

Був у нас в Шахівці Прохор Предтеча, так його звали по-вуличному. Церковному начальству таке прізвисько не подобалося, і воно навчало громаду, що Прохора треба не Предтечею звати, а Передтечею, бо, мовляв, Предтеча — то чоловік зовсім інший 17 і Прохоров! далеко до нього, як куцому до зайця. Так ось оцей Прохор доводився щирим приятелем Каленикові Луцькові, а Каленик Луцько доводився троюрідним братом Савці — тітки їхні були рідними сестрами. А це близька, якщо не найближча рідня. Хто може бути ближчим за рідню двоюрідної тітки?! І сталося так, що Каленик закохався в Марію. Та ще як закохався, мов очманів! Так збожеволів, що не можна й словами вимовити. Марія ввижалася йому вдень і вночі. Нікого не чув нічого не бачив, ні про що не думав — тільки про Марію. А Марія Каленика й не помічала. Де ж там до Каленика, коли в неї Савка!

Дружив Каленик з Прохором і все зітхав: "За Марію я чортові душу віддам!" І що ви думаєте — пішов віддавати! За Шахівкою по дорозі у високий степ спочатку ідуть шелюги, за ними підкоситься висока й дуже гарна могила, одна-однісінька серед цілого моря пшениць. І вже за могилою, далі в степ, є таке урочище — Хрестом називають. Розповідають, що колись в давнину якісь лиходії перестріли подорожанина, зарізали його, гроші забрали і самі зникли в степу. Зарізаного поховали там-таки при дорозі, могилку насипали, дубовий хрест ДенисДжепа, найближчий хуторянин, поставив. Відтоді багато літ спливло, уже й той хрест повалився, уже й похрестя дубове потліло, уже й з землею змішалося, а люди все і те місце, і той ледве помітний горбочок з кущиком полину на ньому Хрестом називають. Страшним це місце вважалося, вночі поодинці тут ніхто не ходив, а дівчата, коли в суботу поверталися з хутора додому,— в тісний гурт збивалися, ні одна не відставала! То Каленик не побоявся такої грізної слави цього урочища і темної ночі вирушив до Хреста закладати чортові душу. Намацав горбочок ногою, уперся міцно в скривавлену колись землю ногами, крикнув чортові: "Чорт з тобою, бери мою душу, якщо вона тобі навіщось потрібна, а натомість зроби так, щоб Марія про Савку забула і прихилилась до мене!"

Та чорт тієї ночі, видно, десь не в цих краях мандрував чи, може, випивши зайву чарку в Червонограді в корчмі Моника, хропів десь у бур'янах непробудно, а тільки на Калеників заклик не обізвався, Каленикової душі не взяв і Каленикові не пообіцяв одвернути Марію від Савки і привернути до нього.

Коли з цього заходу нічого не вийшло, підсів Каленик до Прохора і повів розмову, дуже цікаву за задумом. Щоб краще зрозуміти, про що там ішлося, пригадаємо одну історію, яка трапилася таки ж у нас, у Шахівці. Історія ця така.

Жила собі у нас пара чесних добрих людей. Його звали Павлом, її — Оришкою, Ориною, Орисею, Оришечкою; Ори-шечкою — бо ж дуже гарненька замолоду була. Як і всі добрі люди, Павло й Оришка родили

дітей, виводили їх у люди, а як з цим ділом покінчили, зосталися на старості літ тільки вдвох. І так же ж звикли одне до одного! Буває й таке на світі! Більше ж трапляється, що проживуть укупі років сорок чи п'ятдесят, а тоді й поділяться. "Оце твій, Іване, куток, а це — мій; оце твоя хлібина, а оце моя; оце твій ошимок сала, а оце мій!" І починають нове життя. Та ще яке! Одне за одним стежать, пильнують, щоб і пальцем чужого не зачепив! Докоряють одне одному, лаються, гризуть одне одного, поїдом їдять, від сварки до бійки діло доходить! Дивляться люди на це і кажуть: "Бач, старі Котов'язи вже геть помаліли. Сказано: що старе, що мале!"

Проте наші Павло й Орина і трохи не помаліли. Навпаки, чим далі, тим більше прив'язувались одне до одного. Віддали найменшу дочку за різника із червоноградської Слобідки. Після того прожили отак років три чи п'ять, а тоді Павло узяв та й застудився. В жар кинуло бідолашного, зів'яв, збезсилів. І хворів не довго — днів п'ять чи шість. І помер. Хто б його тоді в Шахівці від запалення легенів урятував?

Зосталася баба Орина і сама, і не сама. Не сама тому, що з нею і в ній жила думка про Павла. Все думала та думала про нього. І найбільш побивалась за один свій недогляд. Заморочилася з тими дітьми, а в Павла візьми та й повиростай нігті на руках і ногах — не нігті, а, прости господи,— пазури! А на нозі, на правому великому пальці, ніготь ще й підвернувся. В тіло вп'явся. "А поглянь лишень, Орино, що воно з отим нігтем?" — сказав Павло тоді до Орини. Побачила Орина ті пазури та аж в поли вдарилася. Та за ножиці. Підрізувала нігті на руках і ногах. А в Павла та такі ж гарні ноги —г— невеличкі, доладні. Вона аж замилувалася ними, сказала Павлові: "Отакий ти здоровий дядько, а ноги — як лялечка!" Не знаю, як в інших селах і містах, а в нас, у Шахівці, такий звичай був — зрізаних нігтів не викидали ні в якому разі. Хоч вони тут і зайвіша на тім світі пригодяться, адже може статися, що після смерті душа померлого не потрапить одрдзу ні до раю, ні до пекла, а в оті говерли, що навергані божою силою поміж раєм і пеклом. Там такі баюри, такі нетрища, кавказзя такі, що страх! І ще все так прилагоджено, що до пекла стежки кили-мочками спускаються, а до

раю — що не крок, то байрак, шпиль чи кряж! Спробуй видряпатися — одразу нігті пообламуєш! Отож аж ніяк не годиться нігтів викидати, позрізуй — і за пазуху сховай. Янгол господній побачить таку ретельність чоловікову, скаже: "Цей до раю кріпко хоче. Допоможу йому!" Забере в чоловіка з-за пазухи ті зрізки і — в божі комори, якраз до тієї макітерки, котрій призначено Івановою чи Грицько-вою бути. За життя скільки тих обтинків у макітерці назбирається! І лежатимуть вони там до того часу, поки людська душа не опиниться посеред того бескеття — на півдорозі між раєм і пеклом.

Отак готувала Орина в потойбічну дорогу Павла, та й сама отак готувалася. Ні одного нігтика не втратила задарма, всі геть за пазуху поховала. А того разу за тяжкою роботою, за потом гірким, за втомою надсильною і звичай занехаяла: пообрізала Павлові нігті та й кинула геть у стерню! І забула одразу ж. Згадала лише в суботу, як купала Павла в шаплику. Аж скрикнула. Аж сплеснула руками. Та Павло, спасибі йому, одказав: "Забула сховати за пазуху, значить, бог так схотів. На все божа ласка". Ще й заспокоїло Орину, бо без божої волі й волосинка не впаде з людської голови. Заспокоїлася. Та не дуже. Спало на думку: а що буде, коли то не бог поробив, а Гриць безп'ятий, пекельний? І вже молилась, молилась!

Як ото помер Павло, то й згадала про цей випадок Орина. Місця собі не знаходила. Все уявляє: доп'явся Павло до вершечка найвищої стромовини, а зовсім видертися не може — нічим нігтів наточити, викинула нерозсудлива Орина потрібний запас у стерню! І все ввижається їй Павло на тій кручі, спокою не дає Орині ні вдень ні вночі. І в церкву ходила, поклони била, молилася всім святим і угодникам, щоб допомогли Павлові, не дали загинути православній душі. А щодо сусідок, то тільки й знала розказувати їм про Павла, як він, сердешний, застряв над урвищем, а до раю ж — тільки от як до отого хлівця зосталося!

Отоді одного вечора й сталося диво возсіянне. Зашкряботіло у баби Орини в сінях — ніби пташка крилом по дверях повела. Перестрашилася

баба Орина, спитала ні жива ні мертва: "А хто там?" Відповідає: "Не бійся, раба божа Орисіє, це ми, янголи божі, з неба, від господа бога — благовісник Гавриїл і архангел Михаїл. Відчини, хай на тебе спаде божа ласка!" Зняла баба Орина гак з дверей, відчинилися БОНИ, І на порозі стала небесна сила в сяйві, в тихому світлі, лики божественні, за спинами крильця, навколо голів вінки золоті. Упала навколішки баба Орина, а Гавриїл як старший і каже: "Почув господь бог на небі молитву твою і звелів сказати тобі, що Павло твій при повному здоров'ї, при повній можності, був, щоправда, таки застряв на одній скелі трохи, але твої палкі молитви пособили, зараз він уже спустився з шпиля вниз і спочиває перед райською брамою. А мандруючи тими горами, повзаючи посеред скалля і бескеття, геть обносився, обстріпав-ся, волоссям, бородою обріс, чоботи стоптав. Отож ми до нього з божої ласки, а він нам: "Як будете в моєї Орисі, скажіть, щоб нічого не шкодувала: ні полотна, ні чобіток, ні чумарки черкасинової; хай передасть ножиці великі, що овечок стрижуть; скажіть, що Павло її вже не чоловік, а баранок божий, божа овечка, а овечок і баранків стригти годиться. І сказав ще помірну макітерку дати — накладати на голову, як візьметься стригтися, а щоб не носити її порожняком — туди сметанки насипати, а як є масло, то й грудочку масла покласти. І ще маєте, Орино, сорочок йому чистих і по можливості новеньких укласти, штанів і підштаників..." Гарні одвідувачі такі, ясні, привітні. Архангел Михаїл, як менший чином, свічечкою над скринею, поки баба Орина в ній поралася, присвічував, а Гавриїл-благовісник видобуток із тієї скрині своїми святими рученьками складав гарненько у клуночки. Як з усім упоралися, благословили небесні посланці бабу Орину, дозволили їй до своїх святих ручок прикластися, попрощалися, вийшли і розчинилися в нічній імлі. І дома стали Прохором Предтечею і Калеником Луцьким.

Ось така була передісторія. Своєю красою вона й надихнула на нічній подвиг Прохора і Каленика. Ролі в цьому драматичному дійстві були розподілені так: Прохор взяв на себе обов'язок перетворитися на тулуб пекельного собаки-відьмака, а Каленик мав жахати Савку палаючими очима і моторошною вогняною пащею і гамселити Савку скільки сили, щоб одбити охоту до Марії ходити. Він хотів для цього

молотка прихопити, та Прохор Предтеча сказав: "На таке діло не піду. Я ж чортові душу не запродував. Та й з Савкою шість літ на хуторі в Безика проробили. За віщо ж його вбивати?" — "Ну й чорт з ним,— надувся Каленик.— Я йому й так бехи повідбиваю!" І непомітно для Прохора позатикав у жменях важкі, ще прадавні п'ятаки. Славився Каленик силачем на увесь куток, бо столярував ось уже скільки років, а столярська робота діє на м'язи людини, як найкраща зарядка. "Буду Савці під дихало поціляти,— казав сам собі Каленик,— легені потовчу і косу. Як здохне, собака, туди йому й дорога!" Каленик обвішав себе торбами з сіном. Все поєднав у собі: і страшну вогняну пащу, зроблену з порожнього гарбуза, і відьомський клубок. В селищі, де раз у раз втрачалася грань між реальною дійсністю і містичним чортовинням, цей козир здавався неспростовним.

Каленик не помилився. Савка боявся відьом, як і всі шахів-ські люди. І тікав від того моторошного видовища так, як і всі тікали від нього. І ясність розуму втратив. Вже ж і надавав йому Каленик! Бив, куди хотів і як хотів! Коли б у розпалі бою Каленик не згадав про Марію, невідомо, чим все це могло б закінчитися. Згадка про Марію зіпс ала усю справу. Савка спочатку кинувся в бій, а потім ото взяв і ударив нечисту силу навідліг. Рука, яка щоденно управлялася з сотнями п'ятипудових чувалів, справно зробила своє діло. Від Савчиного удару відьомський собака втратив рівновагу і повалився на землю. На правий бік. А гарбузяний писок його, одділившися від тулуба, покотився на лівий. Савка аж отетерів, бо побачив, що, замість нечистої сили, проти нього орудували цілком земні сили: Каленик і Прохор Предтеча.

Перший отямився Каленик. Погляд його спинився на поверженому писку відьомського собаки з очима, налитими вогнем, і пащекою, з якої бив жар трухлявого вербового пенька. Підхопившися, він крикнув Прохорсві: "Тікаймо!" І кинувся від Савки. Та не встиг утекти Каленик. Савка, хоч і був вайлакуватий, мав разом з тим ведмежу спритність, викинув руку і швидким порухом ухопив Каленика за чуба. А разом і Прохора.

В Шахівці здавна існував особливий вид народних педагогічних заходів. Упіймає тітка Горпина у себе в садку двох малих лобуряк та обох за чуба, а тоді й почне товкти головами тих яблукоїдів. Ті аж підскочують, кричать на увесь сад і на увесь голос: "Ой тіточко, голубочко, ми більше не будемо!" Постукає тітка Горпина головою об голову, прислухається до звуку, а стукіт, як від зелених кавунів. То й виносить присуд: "Ну, дивіться мені! Піймаю вдруге — не знаю що зроблю. А тепер забирайтеся! Спійте!"

Одразу скажемо,-Савка був мало схожий на тітку Гор-пину. Розвівши руки з зачубленими головами, він звів їх з такою силою, з якою мить назад Каленик бив його своїми про-п'ятакованими кулаками. Звів і стукнув. Головою об голову. Не мажорним той стукіт був. Каленик, пронизаний болем, охоплений жахом, закричав: "Та що ти, Савко робиш?! Це ж я! Каленик! Твій рідний троюрідний брат!" Савка трохи попустив руки, струснув головою, ніби повертаючись від містерії в дійсність. Від потрусу заболіло вухо, потягло під очима, загуло в щелепах, обізвалось кольками під грудьми. "Ага,— протяг він,— ти таки справді рідний троюрідний брат!" Савка відпустив Прохора, схопив обома руками за грудки Каленика. підняв його над землею, неначе для того, щоб краще роздивитися. Ні! Це таки справді був його рідний троюрідний брат! Савка поставив Каленика на землю. Коротко замахнувся, але не вдарив. Гірко подумав: "Краще лютий ворог, якими були колись панські посіпаки Жалдаким та Чвиня, ніж такий троюрідний брат. Що з ним зробити? Прибити? Пожаліти?" А таки ж справді був троюрідний Савчин брат! Удвох колись у ліс бігали драти сорочі крашанки, на Скапенівці купалися, п'явок ловили... Еге ж, п'явок. Залізе хтось із них у розпарену сонцем твань, трохи постоїть, а як вийде на берег, то й винесе на ногах п'явку, а то й дві. Одного разу Савка виніс на литці з води цілий кущ маленьких п'явочок, штук із десять!.. Обоє були ще малими, то й забавки мали дитячі. П'явки дуже солоного бояться, і хлопці зганяли їх з ніг за допомогою своїх власних солоних джерелець. Савка отак рятував Каленика, а Каленик Савку. І як же гарно було!

Савка зітхнув, уголос сказав: "Та що з тобою, брате, робити? Ти ж крові моєї хотів! Прибити, покалічити хотів, чи, може, і вбити!" — "Ні, ні і Я тільки пожартувати хотів, налякати хотів! — спробував вивернутися Каленик.— їй-богу! От хрест святий!" Каленик перехрестився. "Хай буде так,— відповів Савка.— Тільки не радій. Пустити тебе я живого пущу, але ж і віддячити мушу!" Савка знову схопив Каленика за грудки, затрусив, потім ударив. Раз правою рукою, раз — лівою. Каленик хитнувся і впав навзнак на землю. "Яка п'явка! Яка п'явка!" — проказував Савка і рушив від місця бійки. Вся голова, обличчя, щелепа, груди були налиті болем. Не на жарт бив його Каленик. Але ж і Савка не жартував. Хай видихує Каленик, як оце буде Савка видихувати. "Рідний троюрідний брат!"

Життя в нашій Шахівці будувалося за своїм календарем. І тут був усьому свій час.

Багатенько восени було жіночих свят, а вже давно помічено — де густо жіноцтва,— прості вони чи.богині, там і спалахи кохання, там і всілякі романтичні історії. Приснодіва з цим ділом справлялась не гірше, ніж прославлена у віках античного світу чарівна Афродіта 18.

Тож і не диво, що на час від шостого серпня до чотирнадцятого листопада, за новим стилем, припадали у Шахівці майже усі весілля!

Вірно, звісно, що Москва має такого співака, як Іван Семенович Козловський, Вірно й те, що в Києві шаленствує Дмитро Гнатюк 19. Неперевершені співаки! Але, любі друзі, вірно й те, що наша Шахізка не пасла задніх і не могла пасти, і про це в один голос скажуть усі, хто хоч один раз чуз, як співав і як міг співати такий собі прихильник провікціального Бахуса 20 Семен Васильович Височин!

Як високо у небеса підносив наші душі його ліричний тенор, так у безмірні нуртища глибин опускав нас Григорій Ілліч Балковий. І це було тим дивніше, що мав поставу він не Савки-Мишкоборця і литий був не з

тієї грубої матерії, що Андрій Пузир і Архип Кит-Юрко, а являв собою тип закінченого шахізського хазяїна, сухого, як тріска, з обличчям коричневим від морозів, вітрів, голоду і всежиттєзого животіння в хатині, збудованій триста років тому. Ой низенька ж хата була у Григорія Іл-чіча, ой тісна, ой холодна; ой беззахисна супроти вітрів і негоди! І лише одним багата: дітьми! Скільки їх там було, то й полічити не можна! Але восени, після спаса, в період святкувань всіх пречистих, Григорій Ілліч ворушився і, помітивши постать його на підступах до Кузьминої сторожки, кумасі і так мужні жони одна одній казали: "То он на співку Сєньку повели, а це до нього й Грицько. Ось побачиш, когось вінчати ввечері будуть! Чуєш, ходім подивимося на молоду та послухаємо, як вони грякнуть "Гряди, гряди!"21.

У цю ж пору року молодість другу чи, може, й третю переживали не лише Семен Васильович і Григорій Ілліч. А ще ж у кас, у Шахівці, була музика троїста. З бассм ходив дід Іван Юрко, батько Архипів; із скрипочкою — Чорновіл Грицько Давидович, з-під смичка у якого лилася невиснажена Ніагара 22 польок, одна за одну грайливіших; був у Шахівці, зрозуміло, й флейтист — Скотаренко Онопрій Каленикович. І дід Юрко, і Гриць Чорновіл належали до шахівської витонченої школи музичних виконавців з тими всіма прикметами, що так виразно відрізняли її від добрянської, олянівської і тим більше сахнов-щинської музичної школи.

Що ж до Онопрія Каленикозича, то музичну школу свою пройшов він в оркестрі сто п'ятдесят шостого енського піхотного полку. Спеціальністю його була флейта. Еге ж, не сопілка, як у Кузьми Григоровича, а флейта, справжня, з чорного ебенового дерева, так гарно поцяткована нікельовими, а може, й срібними вензелями! Народжена для полкового оркестру, Онопрієва флейта якось не вкладалася в шахівські музичні габарити і, пущена в хід, звучала так несамовито, що почути її можна було з другого кінця села. Що ж до діда Юрка, то бас його гув, як джміль, і чути його було навіть за півсотні кроків. А от скрипочка Григорія Давидовича була сугубо-сугубіссімо

камерним інструментом, слухати її було найкраще, спершися на тин господаря, де справляли оте торжество весільне.

У Шахівці на всі потреби життя існували свої формули. От як уже засвататься котра дівка і вжїе всі процедури погоджені і вирішені, то ходить по селі, заквітчана, зарум'янена, красива, весела, з дружкою і, кого зустріне із старших на вулиці, уклоняється низенько, маючи барвистими стрічками своїми, і каже: "Просили тато, мама, і я прошу: приходьте на весілля до мене".

Або от ходять хлопці цілими арміями попідвіконню перед Новим роком, кричать одне перед одним, адресуючися до хазяїна та хазяйки: "Благословіть щедрувати!" Така формула! Отож одного разу, вже восени, і Савка наш по обіді, як тільки залишились втрьох, сказав тихо, певне, від Хвилювання, ще й затинаючись: "Благословіть мене, тату, і ви, мамо, оженитися...— Після цього настала пауза. І коли вона трохи затяглася, Савка додав: — З Марією..." Мало так сказав слів. А хотілося ж все-таки розказати! Про те, яка Марія гарна, як Сазка любить її, як без неї жити не може. Хотів, тільки, звісно, ці слова не могли на язик набігти: про таке з батьками не говорять. Та про це, певне, ніхто ніде не говорить, хіба що в піснях. Так то ж у піснях.

Звісно, і Олександр Терентійович, і Дар'я Олександрівна давно вже знали, що Савку пора женити і що він про це сам от-от не сьогодні-завтра скаже, то й були готові до цього. А коли так, то й мали сказати: "Що ж, сину, всьому своя пора приходить. Прийшла і тобі пару брати. Благословляємо тебе, сину, одружуйся з Марією, вона ж хороша, роботяща, щира і чесна дитина. Підійди, синку..." Отак мали сказати, тобто мав сказати Олександр Терентійович. І — не сказав.

Важко йому з Савкою розлучатися. Бо, бачите, який це Савка: як два тижні — так і десятка, десять карбованців. А що ж буде, як він, Олександр Терентійович, Савку відділить? Всього в Олександра Терентійовича три десятини землі, тобто шістдесят сажнів, так тоді у нас міряли землю. Синів — чотири: Андрій, оцей Савка і менші за них

Степан і Петро. Андрієві вже відрізав п'ятнадцять сажнів. Як відділиться Савка, лишиться тридцять сажнів. А далі Степан. Забере Степан п'ятнадцять сажнів. І зостанеться Олександру Терен-тійовичу з найменшим сином Петром п'ятнадцять сажнів. Отаке маєш, Олександре Терентійовичу! Жив як хазяїн, а віку доведеться жебраком доживати. П'ятнадцять сажнів — три чверті десятини!

Страшно стало Олександру Терентійовичу. Як раптом світ змінився! Ще недавно він був хазяїн, при землі, при господарстві, а тепер хоч під церкву з довгою рукою... Бідолашний дід витирає лоба, який враз рясно потом вкрився. Моторошно. І він — мовчить. Савка чекає відповіді і, не дочекавшися, кашляє, про себе батькові нагадуючи. Дар'я Олександрівна тривожно обертається до чоловіка: чого він, що з ним? І бачить, що він сам на себе не схожий, змалілий, зіщулений, лице вкрите плямами, на лобі краплини поту осіли. їсть старого думка, що господарство дрібнити доводиться. А як же ж бути? І що робити, щоб не дрібнити? А втім, що ж побиватися? Світ так обернувся. Хіба тільки у них таке? Та половина Шахівки живе на таких клинцях; хто ще не живе — незабаром житимуть, синів надбав кожен, а земля та, що й колись була. Скільки в селі вже таких, що тільки хату мають та клапоть землі коло хати, а живуть... Еге ж, живуть люди, бодай так не жити!

Дар'я Олександрівна поворухнулася на своєму місці, сказала: "Що ж, старий, це така біда, що зарадити їй не можемо. Так життя обернулося... А прийшла пора, то треба благословляти дитину". Олександр Терентійович знизав плечима, болісно струснув головою, невеличку, сиву підстрижену борідку свою підняв угору, руки з колін переклав на стіл, сказав: "Коли час, сину, женитися, то женися. Не від цього мені серце болить, а від того, що розор в нашу хату прямує... Покраємо землю... Ну як жити на тих п'ятнадцяти сажнях!"

Савка якийсь час не розумів настрою батьків. Нарешті все розкумекав, скинув із себе напруженість чекання, поклав кулаки на коліна, сказав: "Коней куплю Пару, хурщиком стану. Лантухів у млині вистачить возити, он уже другий корпус кінчають обстатковувати. Аби

руки — роботи вистачить! — І він сидів проти зіщуленого, змалілого під ударами життя батька — широкоплечий, в'язистий, з кулаками, такими завбільшки, як батькові два кулаки. Ще й додав: — Хіба тільки я так буду? А он Іван Марків! Штеменко Свирид! Бондаренко Михайло — Коряк! Живуть, мішки носять, і я буду носити..." — "Дай то боже,— витираючи лоба, промовив Олександр Терентійович.— Дай боже! — Він зібрався з силою, промовив: — Підійди, сину..." Савка був на голову вищий за батька, то щоб тому було зручніше благословити його, став на коліна. Олександр Терентійович перехрестив його, схилив голову і поклав теплий поцілунок ка лоба своєї дитини. За ним — Дар'я Олександрівна: "Благословляємо, сину, живи з нею в злагоді і щасливо..."

Тільки Варвара переживала. Знав би Савка, що діялося в грудях у неї! Та ке насмілилася нічого сказати. По-перше, батько й мати благословили уже; по-друге — Савка язикатий, колючий. Ото колись було сказала: "Що ти на ту Марію націлився? Де в кеї батько? Де в неї мати? Чи бачила вона сестру, брата? Яка вона тобі пара?" То він поплескав її, Варвару, по спині й сказав: "Не було, сестро, а тепер ціла Бервечка буде. І ти, сестро, сестричкою станеш..." — "Та ніколи в світі!" — скрикнула Варвара. "Ну, не сестричкою, як не хочеш, так зовицею. І буде Марії так, як той казав: "їли мене їдьма сім зовиць, Савчиних сестриць, а я, бідна, самісінька, ледве-ледве одгризлася!" На це Варвара нічого ке відповіла Савці, одвернулася і люто почала набивати йому цигарки пахнючим тютюном, легким, званим "Стамболі".

Ведмідькуватий Савка — неповороткий здоровань,— ставши навіть під вінець, ні в кого з жінок та навіть і дівчат ніякого ентузіазму не викликав: ведмедями в цирку потішаються, а не в церкві; що ж до Марії, то про неї по вінчанню цілі два чи навіть і три дні говорило наше шахівське жіноцтво; все закидали Марії: і що занадто висока, і що занадто ставна, і занадто чорноока, має білі зуби і посмішку ще чарівнішу, ніж у прославленої Монни-Ванни, про яку, звісно, у нас ніхто і чути не чув.

Найбільше ж шахівське жіноцтво, дівоцтво і дівчат-під-літків вражав колір Маріїиого обличчя. Оливковий! Матовий! Ледь позолочений таким рум'янцем, що її постійна суперниця й подруга, а тепер ще й світилка Вустя спитала: "Та скажи, бога ради, чим ти так освіжила обличчя, що й очей ке одірвеш від нього, таке миле!"

А Марія нічого й ке робила, де ж їй знати це! Все зробила для неї Вівдя, у якої вона куток брала у Шахівці... Цілий тиждень перед вінчанням вмивала її свіжим кислим молоком, а на ніч те личко змазувала злегка теж свіжим, щойно зібраним вершком. І не пускала на вітер. Обгладжувала до того ж долонями щохи, а як коли, то й хукала на них: від похуку на лиці Марії схлюпувалися рум'янці, і Вівдя ревниво виміряла силу тих рум'янців. Негарно, коли вони тільки ледь-ледь помітні, та погано й тоді, коли вони все обличчя заливають, мов квасом буряковим! Що тут доброго?

Вінчалися в неділю після обіду. Зранку наїхало було багато люду з далеких хуторів, і отець Кузьма призначив Савчине й Маріїне вінчання на післяобідню годину.

Од Вівді до церкви було всього з півкілометра, і всі шахів-ські молоді з цього кутка вінчатися в церкву ходили пішки. Сазха зробив інакше. В належну годину до Віздиного двору підкотилися одна за одною три брички з коробами, вимощеними соломою, від якої ще літнє сонце пахтіло. Архипова бричка призначалася для молодого і молодої, і Архип вимостив її сіном високо і м'яко. За Архипом спинилися брички Трохима Кодацького й Андрія Сенченка — для всіх, кому належить брати участь в обряді вінчання.

Побачили люди підводи — так і висипали до Вівдиних воріт. А біля воріт розвернулися, стали двома рядами, утворюючи доріжку, по якій мали пройти молодий і молода. Якийсь час всі стояли збуджено німо. Та ось палкі вигуки вихопилися з десятків жіночих грудей: це з хати вийшла Марія. У шахів-чанському лексиконі не було такого гарного слова, як у старої Венгерихи,— "жагуча брюнетка". Не біда! Знайшлися

інші, та ще які! "Матіночко, яка ж вона й гарна,— сплеснула долонями баба Прихідьчиха.— Мов мальована!" — "Еге ж, дуже гарна",— підхопила розмову марченківська Настя. І запитала сама себе: "ї де воно отаке вродиться? В якономії ж з борозни ке вилазила, а гляньте — сута царівна!" — "Як повная рожа",— сказала від себе й Килина Еервечківська. А хлопці мовчали. Та що тепер і скажеш, як уже відрізана скиба від хліба?!

Біля церкви зібралося жіноцтво з усіх кутків Шахівки. Кому не хочеться подивитися на молоду й молодого!

Бричку Архип підзів на ту встановлену віковою традицією точку, де спиняють усі вози з молодими. Не годиться спинятися з кіньми близько від воріт у церковній ограді, це ж бо було б блюзнірством, але негоже було б і надто віддалятися, адже ж така радісна подія, як весілля, буває раз на віку.

Савка перший з брички скочив на землю, підставив Марії своє коліно. Вона на це коліно ступнула, потім уже з коліна — на землю. І ступнула легко, мов пташка спурхнула, сяйнула своїми великими темно-карими очима, своєю фатою, барвами воскових квітів на голові і білішим за всяку білість своїм вінчальним платтям. В Червонограді заведено було таке довге вінчальне плаття підтримувати ззаду руками, це мав робити перший дружко. В Шахівці ще цієї моди не було, і Маріїне біле плаття попливло по втоптаній стежці від брички до східців церкви.

Тут, як і біля Вівдиного двору, люди, тобто дівоцтво й жіноцтво, вишикувались у дві шеренги і стали віч-на-віч з жагучою брюнеткою в білих світлосяйних весільних регаліях.

За рядами жіноцтва потовплялися шахівські парубки, і один з них, Мусій Лазуренко, сказав Василеві Височину, задивившись на Марію: "От Савка підхопив кралю!" На що Василь Височин йому відповів: "А ти б на Шкавровому, на буряках, на цю кралю глянув!" — "Шкаврове тут ні до

чого,— втрутився Пимон Локощенко.— Он Пріська в якономії зроду не була, та що з того! Помилуйся на неї! І мала, і дрібна, і наскрізь злюща!"

А Пріська оця й була наша шахівська відьма. Бачите, й не побоялася до церкви наблизитися! Що то значить жіноча натура! Як потягло всіх до церкви подивитися на вінчання, так і її мов хвилею принесло. Стоїть, така похмура та недобра, бо, бач, Савка не на ній спинився, а веде під вінець оту нечупару з Попівки, з шпаками в ногах, ач, як чапає, як плутає тими своїми клешнями! Далеко від Височина й Пимона Пріська стояла, звичайна людина і не почула б нічого, та відьомське Пріськи-не вухо всю їхню розмову перехопило, отож і всі Пименові епітети на Пріську спрямовані: "Мала, дрібна, наскрізь злюща". Почула — і її мов гадина за серце вкусила. Блиснула люто очима і гукнула, звісно, без слів, до Марії: "Ну ж, начувайся, знатимеш, як перебігати людям дорогу!" І сталося страшне. На порозі, до свого щастя поспішаючи, Марія спіткнулася.

— Ой лихо! — вихопилося одночасно з усіх людських грудей. Марія зблідла. Савка підхопив її під руку, і була та рука така залізна, що Марії здалося: ніяка нечиста сила зробити їй нічого не зможе!

Серед людей стояла і тітка Оксана, Кузьми Григоровича жінка, що постачала храм божий і отця Кузьму новісінькими васильковими віничками. Васильків на городі у неї гибель була, бо вміла з ними поводитися. Он коломийцівська Ганна, та тільки й знала хвалитися: "Ой Василю, Василю, де я тебе посію? На городі нема де, на дорозі не зійде!" А висіє їх, хоча б і на городі, то в неї не васильки, а березка вродить, та така зелена, та така кущата, квіточки рожевенькі і вже ж пахнучі-пахнучі. Та що ж! Березка, а не васильки!

А в тітки Оксани року не було, щоб не вродили, виростуть такі пишні, квіточками вкриті, і на їх дух бджоли до неї аж з Олянівки летять. .

От і сьогодні принесла вона в церкву три новенькі волошкові вінички в білій-пребілій шматинці і вся духу волошкового набралася, а дух той такий, знаєте, приємний, ніжний — праведних звеселяє, а нечисті всякій в носі, мов хрін, крутить!

Коли я підріс і почав скептично ставитись до всякої чортівні, то не раз, було, просив тітку Оксану: "Ну, розкажіть, правда всьому отому? Кидався чорташ під ноги Марії? Поклали ви йому на спину святого хреста?" — "А то як же,— щоразу відповідала тітка Оксана.— Хіба тільки я те бачила? Всі люди бачили. А з себе кошлатенький, маленький. Нюхнув волошкового духу й об'явився, ну я й поклала на нього хрест святий. Як видерся з рук, то ще й шерсті трохи на пальцях залишив. Скачала я її в маленький клубочок, дома кинула на припічок, в жар. Не горить! Жар такий, що від столу чуть, як пашить, а клубочок немов заклятий! Хоч би що йому! А піднесла церковну свічечку за дві копійки — спалахнув, димом узявся. Тільки пішов дим отой не у двері, а потягло його в комин, а вже через комин і вилетів геть. Відьми теж цю дорогу знають".

Ні, від тітки Оксани даремно чекати раціонального атеїстичного спростування містичних фактів, що мали місце в Шахівці біля церкви. Це підтвердила й тітка К и лина.

— Чорт не їднакий,— сказала вона мені.— То тільки звикли казати — чорт та чорт. А насправді чорти всякі бувають. Болотяний чорт — це чорт справжній. Коли відьма дитя народить від того чорта — чортеня буде. Коли ж від Гриця безп'ятого, то вже чорташ буде, такий як у Пріськи був. А ще є "лихий, не при хаті згадавши", тьху, то це чорт все-таки наський, людський. А от той, що на кладовищі, тьху, тьху, тьху! — то вже чорт ритий, пекельний, того бережися...

Спочатку Савку повінчали, потім відіграли на скрипці, флейті й басі весілля.

Садибу йому відрізали на новенькій безіменній, як і всі в Шахівці, вулиці. Сусідами тут йому стали Скотаренки, Бондаренки, Лопушенки, Михайленки, Чепіженки, а також Архип Юрко, Нестір Коломиєць й Іван Бардак.

Взагалі помічено, що серед шахівських прізвищ є такі, що скільки ке думай, а уявити, звідки походять вони, не уявиш. Ну, ось отой Юрко. Можна подумати, що і він сам, і весь рід його струмують єдиним юрківським потеком, від Юрка до Юрка... Нічого подібного! І сам цей Юрко, і чотири брати його, і батько їхній ке були Юрками; замолоду — ївасиками, Грицунчиками, Миколайчиками, а вже пізніше — Іванами,

Грицьками, Миколами; ще й з вусами — хто з чорними, хто з білими — і білі вуса бувають,— хто з золотистими, як у Івана Олексійовича Безродного. Так і писали: Іван Юрко; Гриць Юрко; Микола Юрко. Випадку, щоб у нашій Шахівці був хоч один Юрко Юрко, історія не зафіксувала.

А то ще жили в Шахівці люди з зовсім таємничими прізвищами. Іван Кекрій, Іван Сатула. Іван Савронь. Іван Кгаран. Іван Красина. Що не прізвище, то й загадка. Гадаю, що авторами цих прізвищ були люди мудровані, життям навчені. Некрій. А що таке Некрій? І сам Іван не знає, і земський начальник теж не знає. Не знають ні урядники, ні стражник. Отож хоч і неясно, так зате і не неблагонадійно. Зовсім інша річ з Прихідьками, Захожаями, Безродними,— а таких прізвищ у нас було половина села! Звідки ти прийшов? Звідки зайшов? А може, не зайшов, а втік? Від кого втік? Чого втік? Де рід твій? Де пашпорт твій?.. Тут, бачите, ціла анкета, тож було над чим начальству поморочитися! А були й такі прізвища, що в жах людей кидали. Іван Бардак! Чуєте, як звучить?! Одначе не жахайтеся, і хай не мулить вам вух це важке слово. По-татарському БОНО, як свідчить лексикон Білецького-Носенка стор. 51, значить глек, та й тільки! Отже, якщо хочете — не Іван Бардак, а Іван Глек, Тільки в ті часи шахівчани ще не порозумілися були з лексиконом Павла Павловича Білецького-Носенка.

Садиба Савчина лицем, звісно, виходила на вулицю, а спиною впиралася в піщані присільські нарізки, де шахівчани сіяли жита й жита та ще ячмені, які тут родили так, як у лисого чубчик над лобом. Отож і дворище Савчине впиралось у чужі хліби. Але це не головне. Головне те, що тут, між стінами хлібів, на зелених барвистих пролисикках стояли вітряки. Три. Коли я підріс і почав бувати з нашою мамою в полі, ті млини вже не діяли, стояли як реліквії минулого, оповиті давніми спогадами й легендами.

Пролисини навколо вітряків були витолочені хлопчачими ногами, кеззажаючи ні на що, там росли в недоторканій красі своїй польові сокирки, обчухрана і порубана хлоп'ячими дерев'яними шаблями глуха кропива з гарненькими червонястими квітами в пазухах листу, кущики собачої красуиі-рожі, стріли коров'яку і килими тих всюдисущих трав, ім'я яким калачики, кашка, спориш, лобода, бур'ян.

У холодочку під вітряком гарно було полежать, помріяти. Там я одного разу почав був писати вірша на тему: "Білі хмари на блакитному фоні" та так і не закінчив його — кебети не вистачило. Це й добре. Шахівка квітла справжніми талантами — згадаймо про бурхливий розвиток шахівської новелістики. Поетів там теж чимало було, причому гарних поетів — хто-бо творив воістину невичерпний репертуар наших заробітчанських співаків, надто співачок?! І хіба може бути щось геніальніше за цю образність, таку життєву й глибоку? "Та налетіли гуси з далекого краю24, Сколотили воду ка тихім Дунаї. Бодай тії гуси з пір'ячком пропали, Як ми любилися, як голубів пара. Як ми любилися, як голубів пара, А тепер розійшлися, як чорная хмара!" Ось що таке поезія, а не оті "білі хмари на блакитному фоні"!

Отож про Івана Бардака, ну, Глека, ще й якогось мого далекого родича. У Савки копали колодязь, туди назбігалося з усього кутка хлопців. І я теж там був. Бабрався в піску з приятелями. І раптом почув суперечку. За п'ять кроків від нашої купи піску стояв Бардак Іван — Глек — з книжкою в руках, біля нього стояли Нестір Степанович Коломиєць, Прихідько Лук'ян, Скотаренко Гаврило і якісь молодші хлопці. Говорили

на возвишені теми — про Всесвіт, Вічну Правду, Спразедливість, про сумну долю людини, яка "земля є і в землю повернеться". Цими розмовами вони взяли мене немов у обценьки, і сам не знаю як, перемагаючи несміливість, я опинився біля них.

Треба зрозуміти отого бідолашного Івана, він же ж, крім волячого хвоста в якономії Безака-Безика, крім п'ятипудових лантухів у млині, нічого не бачив. І ходив у школу, може, тільки з півроку, бо все ніколи було, треба було орати з батьком, волочити, пасти худібку, допомагати матері, бігати в якономію на заробітки і до млина ганяти метеликів. Ганяти метеликів. Було таке. І один наш родич, теле Бардак-Глек, що мав усього життя десять чи дванадцять років, так захопився гонитвою за тими метеликами, що, не помітивши лиха, вскочив у відкритий люк і на смерть розбився. Звали його, якщо не помиляюсь, Сашко. Було це давно-давно. І родом він не походив, здається, з того самого куща, що й Іван Глек. А той Іван Глек, живучи серед споживачів хліба, не хотів бути тільки споживачем отаким, він якось зрозумів, ухопив серцем, що, крім житнього, є ще життя духовне, вище, оте далеке, невідоме, безмежне, привабливе, знадливе і прекрасне, де справляють свої банкети вищі людські почуття, вища думка і їх господарі — оті Пла-тони, Сократи25, Вольтери26, Гегелі і серед них і такі, що знають про життя всю найсокровеннішу таємницю, всю святая святих, як-от Маркс, Енгельс, Ленін. Ось про що думав, ось про що мріяв і куди поривався бідолашний ще й кульгавий Іван Глек! Розум, серце жили палкими надіями зустрітися хоча б з кінчиком істини возвишеної, жагу втолюючої.

Я й зараз бачу перед очима поламану постать того Івана, в'яленого і битого життям. Був він худий, чорний, з розтріпаним волоссям, повними жару темними очима, з однією ногою коротшою за другу і нестримним бажанням все знати,-до всього дійти! Ие дійшов, як і багато інших. От як красень Зінченко Денис. Денис читав не часословець27, а біблію, шукав у ній відповіді на ті запитання, які мучили його, і не знаходив. Читав книгу багато, шукав жадібно. А в Шахівці слава ходила — хто візьметься прочитати всю біблію, той змакоцвітніє, ума позбавиться, збожеволіє. І Денисова жінка, рятуючи чоловіка, хапала книгу і ховала її геть з очей

чоловікових. І Дениса я пам'ятаю, пам'ятаю, як він шукав світла в білий день з біблією, та чим міг я йому пособити з висоти своїх десяти-дванадцяти років?! Красивих людей доводилось зустрічати й бачити!

Бувши парубком, Савка найбільше Марією цікавився і однією нею жив. Тепер, оженившися, посоліднішав. І чоботи на рипах, і діагоналевий костюм Марія на базарі спродала — треба було збиратися ка нову хату, на нове господарство, на коней, на ковану залізом нову бричку. Мукобійське діло — діло парубоцьке. Всі жонаті мукобої переходили у вищий клас — у хурщики. '

Марія купила Савці черкасинову пару: піджак і штани, широкі, просторі, такі, щоб не заважали в роботі, купила й чоботи — не шеврові, ке хромові, а прості, з легкої юхти — не під дьоготь,— дьоготь у Шахівці вже почав з моди виходити,— а під ваксу. І годинник вже перестав прикрашати Савчині груди — годинник Марія повісила на стіні біля кроваті, щоб, і не встаючи, можна було побачити, котра година.

Савха теж купив біблію, поклав її на комин, більш ніде було покласти, а на комині й сухо, і безпечно від дітей. Брався кілька разів читати, та, заплутавшися в родоводі "Авраам роди Ісаака, їсаак роди їакова, Іаков роди..." 28, відкладав книгу. Читати про таке йому не кортіло. Он Василь Іванович Височин переховував книги Ренана 29 і Феррарі30 про життя Ісуса, Ті книги багато шахівських людей читало; розповідали про них Савці й Іван Бардак, і Нестір Степанович. Савка слухати умів, гмукав, казав час від часу: "Ну ти ж глянь!" Однак більше вабило його до корови, особливо до коней.

Коней він підібрав гарних, щирих у роботі. Один Гнідий, другий Рижий. Обидва Савку знали, підводили голови, коли він підходив, і тепло ворушили губами, коли він давав ка долоні по грудці цукру. Рижий був сильніший за Гнідого, однак при коробі з мішкою Гнідий збивав Рижого під край короба і сам вибирав, як, певне, здавалось йому, найкращі шматки полови, змішаної навпіл з висівками. "Отак і люди,— думав, дивлячися на них, Савка.—-Не завжди той, хто на силі мається,

сидить біля ситішої миски!" Отож не захоплювався Савка ні часословцем, ні Ренаном-Ферраром, не вчив напам'ять третьої пісні з "Енеїди" Котляревського 31 і не сходив сльозами за давніми запорозькими вольностями.

А любив Савка поле, щоправда, на високий степ не їздив, ніколи було, зате не проминав нагоди помилуватися полем близьким, отим, що за Савчиним городом починалося. Спиниться серед двору й дивиться. Особливо зворушувало воно його у вітряний день, коли по зелені жита й пшениці котилися темні, аж вороні, хвилі. Міг дивитися отак і хвилину, й більше, надто коли на полі ворушилися люди. Придивлявся і вгадував, хто б це міг бути. Поле заспокоювало його, як коли то аж заколисувало — задумається і перелетить думкою бо зна у які далекі краї!

А надто любив він роботу хурщика, ранні виїзди, колотнечу у млиновому дворі, любив завдавати товаришам по роботі мішки на плечі, любив і носити їх. Спочатку вони здавались йому неначе все ж таки важкуватими, потім втягся. Його радувало, коли, вантажачи бричку, він скидав у короб з плечей лантух так, що той немовби влипав на своє місце. Лантухи на бричці у Савки лежали щільно, туго, гарно, і, йдучи поруч з хурою, він не раз милувався, як все ж таки гарно він їх поскладав!

Савка і парубком був непохапливим, тепер зовсім повільний став: ні з п'ятипудовим мішком борошна, ні з лантухом пшениці на плечах не побіжиш. Та й вантажні хури ідуть повільно, особливо на гору, до станції. До роботи своєї Савка й свої навички пристосував. Перший рік-два, ставши хурщиком, Савка ходив ще рівно, як і всі люди; згодом праве плече у нього почало перехилятися вниз. ї лівою рукою почав "косити", як і всі кадрові хурщики.

А з Олександром Терентійовичем сталась причина. Щось він думав, усе думав та й почав задумуватися. Одного разу внук його, Іван Палажчин, а та Палажка була його найстарша дочка, вирушив із села в білий світ, а був уже величенький і трохи чуднуватий. Десь наслухався,

що немає квітів у світі над воронець! І треба ж було так трапитися, щоб Мотря, Іванова тітка, повертаючись з панського хутора через Першу балку, у тій балці проти колодязя набачила, як квітли воронці. І вже ж придивлялася, придивлялася, оции навіть зірвала, та, поки дійшла додому, обім'явся в долоні. Як червоко-вороний факел, спалахнув той воронець в Івановій голові, і він з дому у степ вирушив на Першу балку, до колодязя. А був, певне, травень чи якийсь інший весняний місяць у розпалі, з кеба лилися на землю патьоки сонячного світла, гріли дорогу, по якій ішов Іван, гріли праворуч від дороги селянські наділи і ліворуч від дороги безмежні лани Безака-Бёзика, засіяні вівсом. Той Іван роздивлявся навколо, ніколи йому в таку пору року не ДОБОдилось виходити в поле на високий степ. Тепер він от вийшов і розчинився в тому степу. Не стало Івана. Нема Івана, Залишилися від нього лише його сірі, ке надто вже гарні, з білими віями очі і здатність дивитися навколо себе тими очима і помирати. Не щодня таку гарноту забачиш! Дорога до Першої балки далека. Треба пройти Крисову, далі Могилу, ще далі Перехресне 32. І за Перехресним ще треба чозгати й човгати. І ось, човгаючи, забачив на поперечній дорозі, яку у нас нарізками називають, свого дідуся, Олександра Терентійовича. Був він у білій-білій полотняній сорочці з червоненькою стрічечкою в комірці, у таких самих білих-білих полотняних штанях, які він на очкурі —г— на такому шнурі — носив. Стояв він без картуза; полинялий картуз, черкасиновий, у руці держав. Був звичайний, привітний. Я спитав: "Чого ви тут, дідусю, ваш-бо наділ в отой он бік?" Дідусь повів очима за моєю рукою і сказав: "Іду я оце, Івасику, до колодязя смерті шукати!" Ага, он що, значить, не вберегли його дома бабуся Дар'я і Варвара!

Після Савчиного весілля з Олександром Терентійовичем сталося таке, що почав казати бозна-що. Покликали до нього бабу Харитину Захожаїху. Та подивилась, сказала: "З Марти-нівки Мартина Микентьовича привезіть, а я цього ке знаю". Привезли Мартина Микентьовича. Той набачив на миснику у хаті пляшечку з горілкою, сказав Дар'ї Олександрівні: "Почастуйте кас з Олександром Терентійовичем, їй лее богу! Олександре Терентійовичу, правда ж, вип'єте чарочку? То сідайте. Коноплі на підметі ви вже пропололи? А в

мене — біда! Зайці завелися... Ну, пиймо!" Цокнулися, і Олександр Терен-тійозич справді чарчину випив. Дар'я Олександрівна гарячу картопельку на стіл з вишкварками поставила. Мартин Микентьозич сам узявся їсти і Олександра Терентійовича запрошував. І той, заїдаючи картоплею чарчину, бідкався: "В мене кляті кури геть розбили солому. Тільки накричиш, проженеш, ачвоіш знову тут, З півня ж діла не буде, вдень він півень, вночі квочка. Сам на сідалі сидить і курчат під крилами хова. Як вони не попадають?" — "Не падають, значить, держаться якось",— вставив слово Мартин Микентьозич і налив по другій чарці. Коли Олександр Терентійович задрімав, вій спитав у Дар'ї Олександрівни, з чого з ним це сталося. Дар'я Олександрівна взяла слово і, поки тримала його, все не одводила куточка хусточки від очей. Мартин Микентьозич (звали його насправді Вікентійович) журнр слухав, а як господиня скінчила, сказав: "Доглядайте його, щоб сам не лишався, стежте, щоб увесь час заклопотаний був роботою якоюсь. Хай соломку в клуні перекладає — сьогодні з правого кутка в лівий, а завтра з лівого — в правий. Удавайте, що з ним нічого не сталось".

"Навіщо вам до колодязя,— сказав я дідусеві.— Краще ходімо воронців нарвемо!" — "А навіщо вони тобі, їване?" — "Бо я їх ніколи не бачив; кажуть, гарні-гарні!" — "Е,— сказав дідусь Олександр Терентійович,— тепер їх майже нема. То колись було. По цілині; так діти перевели".— "Як?" — здивовано спитав я у дідуся. "Та так і перевели. Цибулька у воронця солодка. Діти зелений терен їдять, та щоб солодку воронцеву цибульку обминули!"

До колодязя було метрів з п'ятдесят. Не любив я цього колодязя-пастки. Взимку навколо нього хуртовина замети накидала, і бідолашні зайчики, перебігаючи через ті замети, не раз і не два знаходили собі могилу в колодязі. А так це був звичайний колодязь. З цямринами, що підносилися на якісь три чверті — метр над землею,— і з зводом, за який правила помірна жердина з мотузяною петлею з нижнього кінця. На цій петлі висіло дерев'яне відро-цебер. З другого боку журавля його урівноважував важкий охайний пеньок, теж мотузком прив'язаний до кінця журавля. Глибини колодязь мав метрів із шість-вісім, на нашу міру

глибокий, бо в самій Шахівці, розміщеній на піщаних наносах Берестової, на її так званій другій терасі, найглибший колодязь не мав глибини більше за чотири метри.

Дідусь прямував до колодязя, щоб шукати там смерті. Як він шукав її, я не знав. Може, думав пірнути на дно його? Від однієї думки про це жили мої подерев'яніли. Вчепившися йому в руку, я з відчаєм лепетав, що воронці не ростуть біля колодязя, а навпаки, на вигорку, отуди, в бік добрякських угідь. Дідусь мій взагалі був добрий, лагідний. Тепер я не пізнавав його, чимсь холодним, чужим, моторошним віяло від нього, аж відштовхувало мене. "Мені тітка Мотря казала, що саме там, на тому пагірку, вона бачила воронці! — Я потяг за руку його.— Ходімо туди!" — "Ти йди сам,— непривітно сказав дідусь,— твоє діло воронці, моє — смерть! От шукаю-шукаю і не знайду її!"

Ми стояли серед дороги, він у пориві рушити до колодязя, я, вчепившися в дідусеві руки, тяг його до пагорка. І в цей час трапилося таке. В лозі, за колодязем, розхилились гілки, в живій зеленій щілині з'явилось щось темне. Ступило крок, три, п'ять і обернулося на жінку. Вся вона була одягнена в темне, навіть хустка на голові була темна, в червонясту прив'ялу квітку! "Це вона!" — скрикнув приглушено дідусь і смикнувся вперед. Я кинувсь за ним, отерплий —від.жаху, хапав його за руки, за вбрання, упирався в землю; він здається, без ніякого зусилля тяг мене все вперед і вперед. Вже близько. Чути, як зарипів журавель, як брязнув цебер. Дідусь враз спинився, і я почув від колодязя лагідну жіночу мову: "Куди це ти, Олександре?" Біля колодязя, наливаючи собі води в кубушку, стояла наша, шахівська, жінка Одарка Коломий-чиха, а по-вуличному Пшонопоторо. Дідусь враз обм'як, знесилився, мляво сказав: "Та це я смерті шукаю. Бач, ніяк не знайду!" Бабуся Коломийчиха пильно подивилася на Олександра Терентійовича, сказала: "Е, так це ти не сюди пішов. Це он треба туди!" — і показала в бік села. Взявши кубушку, вона хотіла була рушити своєю дорогою, потім, повагавшися, поставила посуд у тінь під кущ придорожнього бур'яну, сказала: "Тут багато всяких стежок, то я проведу трохи, щоб не заблукав...— А мені, вибравши слушну хвилину, шепнула: — Біжи поклич тітку Варвару або

Марію!" І я помчав. Старі тим часом вийшли на широку дорогу, і тут наздогнав їх Скотаренко Денис, що повертався підводою з хутора. Він і привіз дідуся благополучно додому. Дома він одійшов, забув про свої моторошні пошуки, приязно заговорив з Дар'єю Олександрівною, сказав: "Чогось мені їсти схотілося? Що там в печі у тебе?" За клопотом з дідусем я й про воронець забув.

Марія на роботу в економію тепер не ходила, хазяйнувала дома. Вставши вдосвіта, Савка наготує великий заміс глини та й на роботу. Обкидати вальками стіни, кулачити їх доводилося Марії. З замісом упорається — береться до городу, був у них клапоть городу, півтора сажня. Коли ж народилась дитина, Марія вже геть зовсім упряглася в жіночого воза. Так навколо всі люди жили, так і вона почала жити.

Цілий тиждень працювали, а в неділю ходили в гості до родичів — на рід подивитися й себе показати. Та коли Олександр Терентійович захворів, найбільше почали бувати у батька. Савка дуже любив його, навіть частенько в будень забігав, казав Марії: "Готуй вечерю, а я збігаю до тата, провідаю. Як він там?"

Одного разу гарненька молоденька сусідська дівчина Олька, сміючися, спитала у Савки: "Отак тебе дід супонив, а ти наче й не було нічого! Варка горнятко вершка витратила, поки сліди від супоні позлуплювалися! Бив і бога не боявся!" Савка відповів, глипнувши в бік Ольки: "Батьки, і мій батько теж,— не б'ють, а учать. Що б на світі було, коли б батьки нас не вчили? Босяками повиростали б. Чула, що тепер Костянтин каже, як нарікає ка батька?"

Того Костянтина батько змалечку віддавав учитися до Гаврила, шевця. Кость тікав від того шевця в економію. В шевця нудно, в тісній хаті мусиш цілий день сидіти, а в економії до твоїх послуг весь світ! А приятель Костянтинів — Макар Прихідько — не тікав, а вчився, і тепер на все село швець! Що хоч, те й пошиє! І чоботи, і ботики, і з простої юхти, і з шевра, і з сап'яну, і з полотнини — влітку! Та хіба ж так живе, хіба ж так заробляє! Як згада Костянтин, що й він так міг би жити, так і

візьме його туга за серце, обернеться до батька, каже: "І чого ви мене не вчили? Я ж малий був, дурний. Супонею, супонею, так як он дід Сашко Савку учить!" — І закінчив Савка: — Ти, Олько, хоч тобі вже і сімнадцять, не подумала добре. А коли сама не додумалась, то в людей вчися: без бога на небі, без батька в сім'ї порядку не було і не буде. Бив мене батько за діло; без діла — ожорсточив би серце мені. А коли за діло, то в мене в душі і є тільки, що одна думка: спасибі вам, тату, що розуму навчили, що виріс незгірший за інших людських дітей!" — "Пхе! — відповіла Олька.— Не у всіх же така воляча шкура, як у тебе".

В гості ходили так: Савка попереду, а за ним кроків на п'ять-шість ззаду Марія з Мефодиком.

Все в них тепер в житті було злагоджене, проте була й одна шпичка, яка глибоко в серце засіла,—це та пригода на східцях біля церкви, коли ото Прісьчин чорташ підкотився під ноги Марії і Марія спіткнулась на дорозі до свого щастя. З перебігу події тієї видно було, що винен в цьому не так чорташ, як Пріська, наша шахівська відьма.

Чарівницею стала вона ще зовсім молодою дівчиною. Чари сиділи у неї в очах; ті очі були величезні, тьмаво-сірі, глибокі, як море. І, правди ніде діти,— не один шахівський сміливець-самогубець гинув, пірнаючи у ті глибини. Як Пріська ще підросла, тоді в селі мало заколот не стався. Споконвіку відомо, що шахівські хлопці й дівчата, якими б кочівниками вночі не здавались, насправді мали свої пристановища, де вони отаборювалися, де гомоніли, реготали, сміялися й залицялися. З нашого кінця вулиці це був маленький тічок проти хати Гната Захожая; з другого кінця — біля хати отого Юрка, що мав сина Архипа і грав на весіллі на басі. І Гнат Захожай із своєю бабою Харитиною, і Юрко Бас звикли до бунтівливого рокоту молоді, і ніколи їм так добре не спалось, як під Цей рокіт; річ зрозуміла: стихію любили, а моря в Шахівці не було. Саме тоді, коли Прісьці вийшло сімнадцять років, Шахівка мов знавісніла: великий бог залицяння взяв та й закопав гречану кашу, певне ж із молоком, саме проти дворища, де жила Пріся. І каша ота стала магнітом для хлопців, так що незабаром обидва, тирлища —

захожаївське і басоюрківське перенеслися до Прісі. Тут збирався гурт невивод, тобто хлопців, для яких Орісині очі важили більше за всі бла/а земні. Це були: Сенченко Стратон, Корнієнко Оврам, Губенко Пархім, Калюжний Саливон, Захожай Йосип, Безродний Гаврило, Птичник Тимофій, По-лянський Лаврентій, Кодацький Прокіп; це все безиківські хлопці; нечаївських було ке менше, а серед них навіть Опанас Глек (не будемо наводити до цього прізвища шахівську його варіацію) і красень Пугач Микола, якому судилося пізніше стати першим художником у Шахівці. Вечорами вони сходилися до того місця, де всемогутній бог залицяння кашу закопав, і тут помирали. Кричали: "Прісю, Прісю, рятуй нас!" Чарівні були оті хартини, чарівні були оті хлоп'ячі серенади! І так тривало, поки Прісі не вийшло двадцять три роки; тоді враз все урвалося; тирлище проти Прісі, яка тепер Пріською стала, спорожніло, і в селі з'явилася новина, в згоді з якою виходило, що Шахівка збагатилася ка свою власну відьму. І тією відьмою була Пріська із своїм чорташем. Кинута залицяльниками, Пріська не вгамувалася, а весь час накидала оком на парубків, захоплено дивилася на них своїми сіро-тьмяними очима-озерами, і в них начебто прочитати можна було: "Милий, моє серце небайдуже до тебе!"

Накидала вона оком і на Савку, надто після того, як той мало не зайшов у бійку з Мишком. Вона там поблизу жила, і вже манила його: манила своїми тими озерами, закликаючи на білий, опромінений сонцем пляж кохання. А Савка, засліплений Марією, і не помітив нічого. Свирид підказав був: "Глянь, як вона дивиться на тебе!" — "На мене? Ота відьма? — спитав Савка.— Хай придивляється до свого чорташа!" Пріська, певне, почула це. І ось помста: Марія ішла-ішла і спіткнулась на східцях до церкви, а це ж прикмета, лиха прикмета, більш того — навіть найгірша прикмета. Тяжкі іспити чекають на Марію в ближчому чи дальшому майбутньому! І Марія жила цим. І Савка теж, та ще більше, ніж Марія, бо до всього цього, приєднувався ще нічний дзвін по мертвому, коли ото Кузьма спросоння наплутав, і Савка жахався, бо був містик. Еге ж. Містик. Особливий, шахівський, дуже небезпечний, кінець кінцем, для всякої зловорожої сили. Бо не спинявся капівдо-розі і ка удар виступав із реваншем.

Що воно ото за реванш, дізналася незабаром і Пріська, коли Савка якось надвечір, після роботи, зазирнув у хату до неї. Пріська була дома сама, страшенно зраділа і страшенно злякалась. Савка, насуплений, непривітний, зловісний, стояв проти Пріськи, мало не втискаючи її в стіну, і казав: "Зо мною, Пріську, краще по-хорошому. І бережися! Коли ти не відкрутиш назад того, що накоїла Марії тоді, під церквою,— начувайся! Начувайся, кажу! Я з такими речами жартувати ке буду. Поробила тоді Марії — тепер відроби; відроби, прошу тебе, відкрути все назад! Зроби так, немовби Марія й не спотикалася, немовби на світі цього й не було! Відробиш — не пошкодую нічого! Віддячу! Хочеш, щоб за це набрав тобі ситцю — наберу! Хоч з двадцять аршинів по дев'ять копійок аршин! Хочеш сатину? Сатину наберу. Скільки — двадцять, п'ятнадцять аршинів? А коли б схотіла батисту, тільки скажи і якого — і буде в тебе, Прісю, батист, може, такий, якого і світ не бачив! Ти знаєш стару Венгериху! Я тільки підморгну їй, то дістане з-під стойки такого, що й Матісонова жінка не бачила! Чуєш, Прісю? Чуєш?" І Пріся почула. Ледве губами прошелестіла; "Тільки плечі спочатку пусти". Савка плечі попустив. Вона потерла їх: ліве плече правою рукою, праве — лівою, зітхнула, сказала вже вільніше: "Ситець, Савко, мені дуже потрібен, на плаття, тепер в продажу є гарний-гарний по шість копійок аршин. Купи, якщо можеш! І сатину на новенький сарафан! І батисту на блузку, англійського строю..." — "Чую,— озвався немов з небесних висот Савка. — Полічила, скільки все це коштуватиме? Три карбованці? П'ять? Рідка, дорогенька Прісінько-Прісю, відроби тільки, а я для тебе не пошкодую нічого! Скажеш десятку — десятку дам!"

Пріська-Прісінька-Пріся була чудна відьма. Ну й підхопила б: "Еге ж, десятку давай, а ще краще п'ятнадцять!" Так ні ж! Замість цього скрикнула: "Що ти, Савко, сказився? І п'яти назіть багато!" — "Ет, що там ти тямиш! — відповів Савка.— Ти тільки відроби! Відробиш? Еге ж? А гроші... А гроші я зараз. Ось гроші...— Савка відкинув полу піджачка, сірого бавовняного в світлу смужечку, застромив руку в кишеню і витяг її назад уже з червоною кредиткою в пальцях.— Візьми, люба... Ти тямиш? Зо мною краще миром, ладом, аніж війною!" Про воєнні здатності Савки Пріська чула і знала. В селі довго говорили люди про те,

як Савка двічі ударив свого рідного троюрідного брата. Лежав той на дорозі непритомним до ранку, потім ще в матері на полу очунював два тижні. "Я не візьму десятки,— сказала Пріська.— Не треба, Савко, сховай".— "Як ти мене все не розумієш! — скрикнув Савка.— Я й двадцять п'ять дам, тільки відкрути все назад! Чуєш?" І він знову за плечі її схопив. "Я чую,— відказала Пріська,— заспокойся тільки, живою пусти..." Савка відпустив, сів на лазу і, витираючи піт з голови, спитав: "А як воно станеться?" — "А так,— відповіла Пріська, спрямувавши на Савку свої бездонні тьмаво-сірі озера.— От ти підеш додому і коли, доходячи до Прихідьків, кішку побачиш, то не лякайся. Навпаки, сам у наступ переходь, склади пучку і осіни ту прояву святим хресним знаменням. Коли ж вона нявкне, скрутиться і одразу зникне, мовби провалилась крізь землю, то ото й буде знак тобі, що все діло вже відроблене, ніхто на східцях до церкви не спотикався: А коли спотикання не було, то не буде і наслідків того спотикання. Не треба мені десятки, з мене й п'яти вистачить!" — "То раки назад лазять,— сказав стомлено Савка.— Мені б тільки допомогло, відкрутило, відробило назад!" Він відсторонив Пріськину руку з десяткою, важко підвівся і важко ж рушив додому, а йдучи, все відчував на собі тьмаві озера Пріськиних очей, і вони казали йому: "Дивися, Савко! Пильно дивися! То й побачиш. Скажи сто разів: "Нечистий, з'явися!" — і він з'явиться!" Савка слухняно проробляв усі операції, які його навчила робити Пріська,— і сталося чудо! Не доходячи до прихідьківського двору, він побачив, як з кучугур вискочив чорний кіт і побіг навперейми Савці, І тут сталося так, що, повільний взагалі, Савка моменту не проґавив, склав пучку правої руки, підняв ту руку так, що хресне знамення лягло просто на кота. І як же ж той кіт несамовито нявкнув! Як підстрибнув у повітря, ніби його хто оперезав вогняним прутом, і тут-таки зник, немов провалився крізь землю. Отож. Пріська сама була поробила Марії, сама ж і відробила. Так гонорар же який мала за це! Не минуло й місяця, як вона вже пишалась у новому ситцевому платті, в сатиновій керсетці і білій батистовій блузочці англійського строю. Інші скажуть: фантазія! Ще інші: самонавіяння! Ще інші: гіпноз! Але що б не було — Савка ожив, і Марія ожила. І ось вони, упокоєні, приховуючи щастя своє від людей, простують у двір до Олександра Терентійовича і

Дар'ї Олександрівни провідати недужого батька, з родом побачитися і себе показати.

Коли Марія приходила, Варвара мовчала. Розумом вона розуміла, що Савці було добре з Марією, але ж люди не логікою живуть, а почуттями. Почуттями Варвара не з Марією була. Може, їй болісно, що скільки літ вона доглядала Савку, в люди виводила, мила голову, розчісувала, на гулі виряджала, а тепер всьому прийшов край: забрала Савку Марія! І вона мовчала. Навіть "здрастуй" не казала, коли в хаті, крім неї самої, ще люди були. Коли ж сам на сам з Марією зустрічалася, то сяк-так стулить губи і видушить з себе: "Здрастуй і ти".

Тим часом двір Олександра Терентійовича оживав. З клуні, де колись в літню пору Савка жив, виходив Степан, з комори — Катря, в коморі стояла її примістка; з якихось інших кутків — молодші — Петро і Ярина. Один по одному у дзір заходили жонаті сики з жінками й дітьми: Вихтор з Лукією, Андрій з Галькою, Семен з Ониською, і за кожною парою — вервечка дітей. Не минали дідусевого двору, а надто, як він захворів, і одружені дочки. Частенько у свята зазирала до нього Санька з Гнатом, Мотря з Дмитром, і теж з вервечкою внуків і внучок.

Обідати сідали не в хаті, а надворі, під знаменитою груш-кою-крем'яикою. Лаштували довгі столи, а біля них ставили нашвидкуруч поскладані лави, ослони. Колись давно Олександр Терентійович попиляв був на короткі колоди стару вербу, що споконвіку росла за хатою; тепер ці окоренки підкочувались до столу і правили гостям за стільці і ослони. Стіл накривали чистими полотняними скатертинами і заставляли мисками й пляшками.

Раніше в Шахівці з напоїв тільки й знали, що горілку та сирівець. Тепер, коли в селі виріс завод Вуліха, до горілки і сирівцю додалося ще й пиво. Треба сказати, що в Шахівці жив ще один чоловік, Пархім, одна нога у нього була коротша за другу. Старі люди давно позвикали до особливості Пархомової ходи. Ми ж, малеча, дивлячися, як кульгає Пархім, тихенько скандували про себе: "Руб двадцять, руб двадцять!"

Відкинутий каліцтвом від млина, станційних пакгаузів і тих силових професій, де орудували мускулами шахівчани, Пархім знайшов собі притулок у червоноградського купця Шпи-таленка, в магазині, на посаді "одна нога тут, друга там!" Отам і виявилися у Пархома торговельно-комерційні здібності. Одружившися, він з допомогою свого патрона відкрив, так би мовити, його філіал в Шахівці. Філіал цей мав універсальний характер: крім солі, дьогтю й крейди, тут можна було ще купити папірос "Роза".

Отож у ті часи шахівчани, старші віком, дотримувалися давніх уподобань і тютюну не курили, а нюхали. Тримали нюхальний тютюн у гарно поспилюваних і красиво оздоблених коров'ячих ріжках. Дуже зручний пристрій — ріжок! Відіткнув чопика з вужчого боку, і золотиста потерть так і поллється на широкий ніготь великого пальця, підпертий бар'єрчиком із зігнутого указового пальця. На тому нігті незабаром утвориться іскриста гірка, яку одним подихом і спроваджували люди кудись у просторі носові надра. Після цього наставала пауза. Обличчя тютюноспоживача набирало вичікувального, напруженого вигляду. Далі — вибух! Катастрофа! Заправлена тютюном людина чхала і чхала часом так, що й луна в лузі обзивалася. По цьому епоха катастроф закінчувалася, обличчя тютюночхача оповивала щаслива, задоволена посмішка. Молодші діди з покоління отих чхачів замість коров'ячого ріжка мали при собі табатирки — доморобні й куповані; дерев'яні й жерстяні — розмальовані. Табатирку, надто помальовану, жерстяну, було зручніше носити в кишені: опуститься вона туди, притулиться до ноги і лежить лагідно, не муляючи. А ріжка не знаєш де й примостити! Хто в кишеню сунув, хто за пат зуху, хто до пояса примоцьовував. Еге ж, добра була річ жерстяна табатирка мальована, але й вона мала якісь вади. Уявіть, що пальці у вас після чепіг, ціпа, сокири, лопати — як два добрі цурпалки, і спробуйте тим механізмом набрати з табатирки пучечку тютюну. Та ні за що в світі не наберете! З ріжка це куди легше робити!

З ріжка тютюнець нюхав і старий солдат, що ще на Балканах в 1878 році воював проти турка — прославлений на всю

Шахівку дід Восьмушечка, справжнє ім'я якого за давністю літ вивіялося з голови і забулося. Хата його стояла у нас в Шахівці, а сам він вікував у Червонограді, з молодих літ — усеробом, в похилі літа — нічним сторожем у червоноградських торговельних рядах.

Це був загальнохлоп'ячий улюбленець, бо якщо й любили кого діти у Шахівці, то це діда Восьмушечку. Звичайно темою розмов були події російсько-турецької війни, але він не цурався й інших житейських тем. "Діду, діду, скажіть, чого вас всі Восьмушечкою звуть?" — "Бо люблю випити восьмушку,— відповідав ветеран.— А що грошей не завжди вистачає, то парубки й дражняться: "Діду, восьмушечки хочете?" — "А який враг не хоче її? — кажу".

Найбільше поважали діда хурщики й мукобої, з якими він зустрічався на день по два рази: вранці, коли ті на роботу поспішали, а він уже повертався з роботи, і ввечері, коли все було навпаки: дід Вссьмушечка дибав у Червоноград на роботу, а вони з роботи додому поверталися. Найбільш прихильний до діда Восьмушечки був його сусіда Свирид Штеменко. Як випадала нагода, то піднесе старому і добру чарку, і кільце ковбаски, і кусок булки, еге ж, булки, бо бублики, що їх після Дроботихй допродував Кирпатий, призначалися лише для залізних зубів мукобоїв і хурщкків. Вип'є дід Восьмушечка, закусить, поговорить про се-те з хлопцями, сипне на ніготь великого пальця тютюнцю, нюхне, чхне, розпливеться у посмішці. Нам, малим, розповідав, як на Балканських горах схобелєвські солдати 33 рубали тесаками хмари, хмари ті були з холодцю, холодець з часничком, і споживали собі на здоров'я. А коли я підріс і ми якось ішли з ним з Червонограда додому, він розповів, як його частина забилася далеко в гори, в осінь у негоду, в голод. А попереду кавалерійський загін пройшов. То дід Восьмушечка, як і всі інші, збирав у солдатський казанок послід після кавалерійських коней, промиваз його в гірських поточ-ках, зайвина спливала, в казанку ж залишався вівсюжок і овес, розкладали вогонь і з того врятованого вівсюжка й вівса солдатську кашу варили...

Заклад Пархомів працював і вночі, головним чином, по продажу горілки й-цигарок "Амба". Стояв цей заклад якраз навпроти заводу Вуліха і являвся першим пунктом, де продукція Вуліха контактувалася із споживачем. Тут пиво стояло горою, у дерев'яних відрах-ящиках, по двадцять пляшок у кожному відрі-ящику. Ящики ці були роблені тут-таки, у Вуліха на заводі, майстрував їх син мишкоборця Кузьми Григоровича — Равлентій, Лаврентій, Равло, Лавро — чи як хто вимовить.

Він був високий, чорнявий, Еродливий, упадав за такою ж красунею Олькою, а та Олька працювала в нашій шахівській школі прибиральницею. Це був сильний драматичний романі-і, від якого надовго залишився слід в неписаних анналах нашої Шахівки.

Крім того, Пархомова крамничка стояла ка схрещенні двох доріг, які вели в глибинні надра повіту. Дні в Червонограді поділялися на базарні і малобазарні. Базарними днями були неділя, середа, п'ятниця. Для в'їзду в Червоноград з боку високого степу існували лише одні ворота — все та ж таки наша Шахівка. Сюди сунули підводи, мажі, хурм, вози, натачанки, гарби і з Дарнадежди, і з Андріївки 34, і з Кобзівки, і звідки хочете. Всі, хто пиво любив, спинялися проти Пархомового двору, заходили випити пляшху-другу і заразом докуповували те, що в Червонограді забули. "Ой лишенько моє! Були ка Горі і не взяли гасу!" Не біда. Гасом саме й славилася Пархомова торгівля, так само як і оселедцями, хальвою і ламповим склом.

Пиво Вуліх виробляв не "шахівське" і ке "червоноградське", а з якоїсь незрозумілої причини "пільзекське", від міста Піль-зень, а те місто Пільзеяь стоїть десь в Богемії — Чехії — Чехо-словаччині, аж під Прагою, і по-справжньому називається Плзе'нь35. Видно, непогане пиво в тім И л з е н і виробляється, що слава про нього аж до Шахівки докотилася!

Та не тільки торгівлю пивом Пархом вигадав! Він таки перший відкрив для шахівчан існування того божественного напою, який фіалкою називався. Пиво озброювало проти Пар-хома жіночу половину

шахівських жителів, фіалка ж, навпаки, ріднила Пархома з шахівським жіноцтвом, ба навіть і дівоцтвом, бо й дівчата шахівські любили фіалкою порозкошувати, коли до того нагода трапиться. Взагалі ж шахівські хлопці не дуже розбещували своїх дівчат новинками. Номенклатура парубоцьких подарунків для своїх коханих була вироблена ще сто, двісті, а може, й триста років тому; це — канхвєти, надто типу помадок, м'ятні пряники, медяники, горіхи, тільки ке волоські, а ліщинові, оті кругленькі, які так добре на зуба покласти і — хрум! — розтрощити! Ні горілка, ні пиво в цю номенклатуру не входили. А ось щодо фіалки, то тут традиція якось не втрималася, дала дорогу прогресові. І прогресивні шахівські дівчатка залюбки мочили губки в червоному чарівному напої.

Ось чому на столі у Олександра Терентійовича поруч з напоями старої номенклатури, тобто поруч з сирівцем і горілкою, стояли модерні пляшки з золотим "пільзенським" пивом і принадні пляшечки з фіалкою. Пивом стіл Олександра Терентійовича постачає найменший син Петро, муляр, той самий, що носив пояса трикотинового п'ятнадцять сантиметрів завширшки і годинника з запаморочливим брелком. Як це не дивно, а надто для тих умов, які протягом сторіч вироблялися в Шахівці, горілки Петро не любив, фіалки теж, зате ке приховував своєї прихильності до "пільзенського" пива, виробленого у ша-хівському заводі Вільгельма-Василя Вуліха, який, живучи під Червокоградом, військову службу їздив відбувати у Пруссію.

Еге ж, "пільзенське" шахівське пиво, шахівська тубільна фіалка!

Я й досі .бачу перед очима святковий стіл Олександра Те-рентійовича. Особливо мене зворушували чарочки, які на столі розставляла Варвара. Ні нахильці, ні кухлями, ні склянками шахівські люди не пили. Для цієї потреби мали чарочки — отакі кришталеві, шестигранні, усічені піраміди на тоненьких стеблинках ніжок. Для повнолітніх і правомочних шахівських слов'ян чоловічої статі призначалися чарочки місткістю на двадцять — двадцять п'ять грамів. Еге ж, двадцять п'ять грамів, та й тільки! В граційні ж такої самої

конструкції жіночі чарочки входило не більше як дванадцять — п'ятнадцять грамів. Гм...

Скаже більше стримано, ніж схвильовано: "Ну ж, будьмо!", обережно перехилить ту чарочку і скривиться. "Яке ж і гірке!" — казали жінки при цьому і, сказавши так, бантиком губки складали: воно непогано виходило, особливо у Дмитрової Мот-рі, так губи ж у неї були, як перші вишні! Чоловіки хоч і крякали, так дуже помірно, делікатно і, випивши, неквапливо витирали губи долонями, підбиваючи вгору вуса. Приказували по-різному. Андрій Олександрович казав: "Еге ж, пішла добре!" "Пішла-таки,— погоджувався Савка, тепер уже Савелій Олександрович.— Та коли б тільки сама, а то й хвіст за собою веде". А той хвіст — пиріжок з картоплею, в сметану вмочений. Старший зять Гнатко привіз із Зеленого Клину теж гарну примовку. Вип'є, скривиться, скаже: "Ех, гидота! Не одірвеш від рота!"

Спочатку святковий стіл стримано поводив себе. Потім люди оживали. Жартівлива дочка Мотря, співуха й танцюристка, приказувала, гарно очима сяючи: "Ой вип'ємо, родино, щоб житечко родило. І житечко, і овес, щоб зібрався рід увесь!" Галька, невістка середульша, також лукаво підспівувала, мило запрошуючи випити: "І за вас, і за нас, і за неньку стареньку, що навчила нас горілочку щггь помаленьку!"

Подавали на стіл зелений борщ із сметаною і м'ясом. До речі, про м'ясо. Тепер, коли ми, добрі люди, про м'ясо говоримо, то маємо на увазі ну кілограм, два чи три. В ті часи такої міри не було. Міряли м'ясо на хунти — фунти, це, на нашу міру, чотириста грамів. У великий казан, розрахований на десять-дванадцять чоловіка народу, баба Дар'я в неділю клала півтора фунта м'яса, отож шістсот грам. Сім'я раділа, і діти хвалилися сусідським дітям: "А в нас сьогодні борщ із м н я с о м. Добрий-добрий!"

Борщ із м'ясом мав свою технологію. Склавши все в казан, бабуся Дар'я засувала його глибоко в піч, і він там млів так, що м'ясо в борщі на ниточки розпадалось. Кожному з дванадцяти членів родини припадало

по три ниточки, бабусі Дар'ї — чотири, дідусеві Олександру Терентійовичу аж п'ять!

Взагалі дідусь Олександр Терентійович ходив у шані і мав свої привілеї. У всіх без винятку членів родини ложки були круглі, часто покусані й пощерблені, що й не видно було вже на них мальованих лапок, якими прикрашав свої вироби опішнян-ський ложкар 36 Лука Штанько. Олександр Терентійович мав свою окрему ложку, не фарбовану, а різану з липи, і не круглу, як у всіх, а видовжену, човником, і не з прямим держачком, а з фігурним, от як бувають цибухи в люльки. З такої ложки, певне, і борщ був смачніший, ніж з круглих. Своєю ложкою дідусь Олександр Терентійович наводив також лад за столом.

Коли сім'я у Олександра Терентійовича була маленька, то всі їли з однієї великої коричневої, в зелену квітку, миски. Та коли сім'я розрослася — а розросталася вона з року в рік без затримки,— то до однієї миски на столі додавалася ще. Як три-чотири роти, так і нова миска! Хоч би й не хотіла того Дар'я Олександрівна, а мисник її увесь час поповнювався великими крутими мисками, коричневими, в зелену квітку, а не навпаки — мистецькі переконання не дозволили опішнян-ському дідові Штанькові виставляти на базарі в ряду такий глум над мистецтвом, як зелена миска в коричневу квітку. Він і не виставляв! Були такі часи, коли на миснику в Дар'ї Олександрівни вишиковувались по п'ять полив'яних мисок! Згодом їх почало меншати, бо й ротів меншало: женилися; відділялися з батькової хати; заміж ЕИХОДИЛИ. Це таке діло: в житті не буває інакше.

Синів женив Олександр Терентійович, дочок заміж віддав. У родинному колі прибавилося — невістки, зяті. Невістки як невістки: поки дівували — в економії і на цукрових плантаціях працювали; тепер усі дома сидять біля дітей і домашнього господарства.

І з зятями у Тереитія Олександровича не так, як колись було. Ось вони обидва — ото он молодший Дмитро, а ото старший Гнатко. Глянути

збоку — орли! Огрядні, чисті, костюми, правда, не діагоналеві — звичайні шерстяні, скажемо точніше — з дешевенької шерсті, але чисті, охайні, святкові. Обидва не під макітерку стрижені,— під польку, обидва голені, і не скісками, як чепурить себе час від часу Олександр Терентійович, а справжнісінькими бритвами. І не чоботи в обох на ногах, а черевики на шнурочках, теж під ваксу: тернеш раз-два — і вже як дзеркало блискотять. Добрячі хлопці!

Це — з одного боку. А з другого! Ось вам отой красень Дмитро, а в нього ж і хати власної нема, тулиться в людей на квартирі, живе з хазяїном через сіни. Щока рум'яна, тіло біле, бо не на сонці працює, а в хатніх затінках людські печі мурує, а поспитайте, що є в нього тривкого? Нічого. Хіба що получка. А як робота увірветься, а надто взимку, тоді що? Такий і другий, Гнатко. Дмитро печі людям мурує, а цей з сокирою по світі ходить, ставить людям усяку будівлю — хати, комори, повіточки...

Обидва до горілочки ласі — хто не ласий до неї! Так зате й не скупі анітрішечки. Дмитро був по вуха в Мотрю закоханий, і вже так же годив тещі, Дар'ї Олександрівні, як на руках не носив. Чоботи на зиму справляв, а також легенькі виступці Макарові Прихідькові замовив, і той такі пошив, що взує їх Дар'я Олександрівна, а нога неначе в колисочці! Це ж Дмитро і фіалки завжди на родинний банкет приносив, просто з дерев'яною тарою — ціле відро, двадцять пляшок! І все Дар'ю Олександрівну пригощає, все "мамо" та "мамо". "Ось покуштуйте з цієї, а тепер з цієї!"

Гнатко ж більш на горілці спеціалізувався. Цей з чарочкою до тестя все підсувався, все тягся цокатися, все силкувався сповнити багатшим діалектичним змістом таке собі буденне твердження: "Вип'ємо... Щоб не остання!"

Гнат, Гнаток, Гнатко — це ціла повість, цілий шмат життя тієї недавньої епохи. З сокирою обійшов він півсвіту, мав язик багато причеплений, умів слово сказати й до слова примовити. І вмів робити.

Умів сокирою орудувати так, що, мабуть, на всю Шахівку кращого за нього теслі не було. Підіб'є картузик на потилицю, візьме ту сокирку — вона гуляє в нього в руках, танцює, без шнура часом таку лінію на колоді виведе, що інший і з шнуром не зможе. Постала проблема в дядька Ониська хлівець поставити. Сів з своєю Ониською, радяться, кого взяти. Антона Красину? І чоловік він начебто поважний, і горілку не дуже п'є, тільки ж як почне робити, то робить так, як мертвий дише. Ось би Гнатка приговорити! У цього все співає в руках. Тільки ж горілка! П'є, вражий син, та як п'є! ї п'є, і запиває!

Що це все так, і тітка Ониська знає, однак, подумавши, мудро радить Ониськові: "А ти, чуєш, старий,— нічого не давай йому наперед. Закінчить роботу, тоді й розплатимося!"

Ця ідея до смаку дядькові Ониськові, і він каже: "Та, либонь, так і доведеться зробити". Заходить в переговори з Гнат-ком. І, уявіть собі, не перечить Гнатко! "Атож,— каже.— Я сам так думаю, що краще буде, як гроші по всьому сплатити, бо, знаєте, один бог без гріха, а що вже сказать про нас, грішних!"

Договір укладено, дядько Онисько і тітка Ониська задо-доволені. Та й Гнатко теж. Он він біля колод. Сокира дзвенить, під руками все горить, ке камилуєшся! Сказано — золоті руки! А сядуть обідати, дядько Окисько щось скаже — Гнатко одразу ж прикаже та й перенесеться кудись у Миколаїв, Сімферополь, в Херсон, Одесу, на Кубань, у Харків! Де тільки Гнатко з своєю сокирою не бував, чого не чув і не бачив! Почне слова нанизувати, та такі гарні, барвисті, немов коралі, тітуся Онись-ка і рот з подиву відкриє. Навіть дядько Окисько скаже: "Ну, цей бував у бувальцях!"

І отакечки все йде від понеділка і до самої п'ятниці. Точніше, до полудня в п'ятницю. В п'ятницю, полуднуючи, Гнатко раптом кине на лоб зморшку зажури, скаже: "Ми оце тут розмовляємо, а що там бідолашна моя Санька робить? Знаєте, гадали, що копійок до неділі' вистачить, а воно, бач, не догадали трохи".

У Шахівці всі, отож і дядько Окисько, і тітка Ониська знають, що Гнати з копійок живуть. Є копійка — є і в мисці. Немає копійки — і миска гуляща. Отож і сьогодні в Саньки миска порожня була, і завтра порожня, і в суботу, і в неділю порожня буде, і в понеділок, і у вівторок, і в середу. Аж у четвер Гнатко має звести на сохи будівлю, заглицювати її, крокви поставити, одвірки для дверей, лутки для вікон поробити, а тоді вже й: "Будь ласка, Гнате, ось вам ваш заробіток. Спасибі за гарну роботу!" Але це ж скільки днів ждати!

І Гнатко каже: "Мені небагато, ну так, щоб на хлібець і кулешик для Саньки, а я вже, спасибі вам, біля вас прохарчуюсь". І так же це розсудливо, стримано, навіть мудро говорить Гнатко; і такий статечний; і такий милий, навіть інтимний вираз на обличчі у нього, що тітка Ониська перша не витримує і каже дядькові Ониськові: "Дай йому карбованець чи півтора — на кусок хліба Саньці". Дядько Окисько, як і тітка Окиська, серце вразливе має, чуле, тому й відказує: "Гаразд. Що вже з ними робити!" І дає карбованець-півтора Гнатові для Саньки на господарство, Гнатко бере гроші, дякує: "Оце ось однесу Саньці і зразу ж повернуся, одна нога там, друга тут!"

Ця розмова відбулася гарного червневого дня о п'ятій годині, якраз після полудня. О пів ка шосту Гкатко вже начебто мусив бути на місці, у дядька Ониська і в тітки Ониськи. Але ні в пів на шосту, ні о шостій, ні о восьмій його не було... І взагалі того дня він до Ониськів уже не повертався. Не прийшов він і наступного дня — в суботу. Не чути було Гнатка і в неділю, і в понеділок, і у вівторок. Лише в середу, позичивши в сірка очі, Гкатко на роботу приходить. Дядько Окисько каже: "Чуєте, Гнате, як отак робити, то ну його к чортовій матері!"

Гнатко мовчить, мовчки насуває на очі картузка, засукує рукави, бере у руки сокиру. Через годину-півтори це вже була сокира артиста, і тітка Ониська, хитаючи головою, зітхала: "Господи! Коли б до оцих золотих рук та не була дірява горлянка!" — "Еге ж, горілка,— зітхав дядько Онисько,— горілка до пуття не приведе".

Отож і Гнатко в гостях у Олександра Терентійовича. І Санька тут — найнещасливіша дочка Олександра Терентійовича і Дар'ї Олександрівни. Змарніла-змарніла, лише на лицях сліди колишньої вроди; і одягнена сяк-так, і діти схудлі, із зголоднілими очима. Варвара садовить їх біля себе і вже стежить-стежить, щоб вони і наїлися, і напилися, і, як вони пізніше, вже в полудень, зберуться з Санькою додому, дасть Саньці в руки вузлик з пирогами для маленьких страдників.

Олександр Терентійович, звісно, такого зятя терпів, як терплять лихо.

Разом з тим Гнат був уважною, ба навіть чулою людиною. Прихворів оце Олександр Терентійович, і він уже й тут. Найбільше любив булку з собою приносити за десять копійок, зовсім свіжу, просто з печі у Дроботихи. І чаю. В перервах між горілкою чай любив. Принесе чаю пачечку на дві копійки, попросить: "Мамо, зварили б чайку". Чай Дар'я Олександрівна варила ще по-старосвітському — у молочному горщику, з вишневими гілками, а як гілки вже дадуть колір, тоді кидала пучечку чаю. То чаю й не чути було — гілочки гору брали. І пахощі молочні.

Чаю внакладку в ті часи у Шахівці майже не пили, пили вприкуску. І скла в господарстві у Дар'ї Олександрівни, крім чарочок, не було. Квас пили кухликом. З кухликів і чай пили. Вип'є Гнатко кухлик-другий чаю, розжевріється, розчервоніється і, коли до того хоч яка є нагода,— сяде на свого коня чарівного, Пегаса 37, чи що б, і залетить у такі прадалекі краї, що побувати там нікому й не снилось. Найбільше Кавказ згадував, місто на Кавказі — Владикавказ 38...

Прийшла до Савчиних батьків того ранку Марія в новому вбранні. Спідниця з гарного барвистого ситцю з оборками, а блузка батистова, біла-біла! Як одягла її Марія, то й рукою доторкнутися фоялася. Руки Мцріїні ще не зовсім відійшли від ИЙло літньої роботи в полі, були ще грубі, засмаглі, і вона ніби боялася залишити темний слід на тканині.

Шила їй вбрання Мотря, яку всі Мотею називали, сказала, приміряючи, Марії: "Стан у тебе ще кращий, ніж у Дуняшки! Та оповніла вже, а ти — як струночка. Спідницю треба було брати не таку барвисту. То цигани так полюбляють. Це ти, мабуть, у Іцковича брала? Він мало тямить, ти до старої Венгерихи ходи, та підбирати вміє!" І все одно Мотя так пошила нове вбрання Марії, що Вівдя, побачивши Марію в ньому, аж скрикнули: "Як тобі до лиця! Ти — як Дуняша!"

Дуняша була полюбовницею пана з сусіднього села — Петра Коваленка. Той пан був чудний: промотав усе добро, що від батька залишилося, спочатку кіньми захоплювався, потім автомобіль купив — перший на всю Червоноградщину, і взяв у полюбовниці добрянську молодицю, удову Дуньку, Дуняшкою її називали. Дуняшка, після того як стала його полюбовницею, хотіла по-панському одягатися, та він сказав: "Не треба: ходи, як і ходила. А коли я зовсім усе проциндрю або кину тебе, що ти будеш тоді робити? Не дозволяю панського убрання — і все!" І Дуняша, струнка, вродлива, як і раніше, ходила в селянському вбранні, тільки шила його в найкращих кравчих — в Шахівці у Моті, а в Добреньці у Паші — і з найдорожчого ситцю й сатину: по вісім та й по дев'ять копійок аршин.

Марії приємно було чути, що вона така, як Дуняшка, не раз-бо бачила вона ту Дуняшку і задивлялась на неї!

І ось тепер вона в цьому вбранні перед свекрухою, свекром, Варварою. Свекор, звісно, і уваги не звернув на нове Маріїне вбрання. Сказав: "Ну, здрастуй",— і дозволив Марії дати чолом йому — поцілувати руку. Рука була тепла, тверда, пахла трохи сирівцем, певне, як набирав кухликом з діжки, забризкав руку трохи. У Марії батька не було, певніше, був, та вона не пам'ятала його. Все життя їй хотілося, щоб у неї, як і у всіх дітей, батько був, так же ж в думках визирала його! І ось тепер у неї батько, хоч і не рідний, так, може, ще рідніший за рідного. І їй так приємно було казати на нього "тато". Це рівняло її з усіма подругами. Солодке слово "тато" було не тільки в них, а і в неї. Коли Дар'я Олександрівна розпитувала Мартина Микен-тьовича про те, що

можна їсти й пити недужому, той сказав: "Що він любить, те, по змозі,-й давайте".— "Пироги з картоплею і капустою дуже любить..." Мартин Микентьович сам любив таку потраву, тож легенько облизався, сказав: "Якщо любить, то й готуйте..."

Про цю розмову у великій сім'ї Олександра Терентійовича, звісно, знали всі, знала й Марія. Тож, як збиралася в гості до Олександра Терентійовича, то вже так готувалася до цього, так готувалася! Бігала до Вівді і до своєї подруги по економії — молодої й гарної Василини Бондаренкової, що ото тієї ж осені, що й Марія, заміж вийшла за безроднівського Івана, отого, що з золотими вусами. Василина виросла при матері, мати ж її, баба Бондаренчиха, була куховарка на весь куток і передала Василині багато своїх, схвалених чоловіками, куховарських секретів. То розпитувала і в старшої господині, і в молодшої все-все про пироги: чи пекти їх з крупчатки, чи з "три нолі", з товченою картоплею чи з сиром, з капустою чи з квасолею. Ех, які це щасливі хвилини були для всіх трьох!

Озброєна інструкціями, Марія священнодіяла і неймовірно страждала біля печі у себе, А ось кісто (згадаймо, що в Шахівці не тісто, а к і с т о казали) не зійде! А ось вона недодала чи передала жару, не додержала чи передержала... Аж на силі підбилась, поки напекла. А вони вийшли неначе в справдешньої хазяйки,— і_рум'яні, і повні, і пухкі.

Савка як приїхав з роботи, як узяв один у рот, так аж засвітився: "Ну, — сказав,— Маріє, ти ж і молодець у мене!" Від такої похвали Марія аж розквітла, і втома десь зникла. Як нагодувала чоловіка, спитала: "А нашому татові, як ти думаєш, припадуть до смаку?" І по тому вже, як сіли до столу, все стежила за Олександром Терентійовичем. І побачила таке. Вихто-рова Лукія, яка теж прийшла з пирогами, все кидалася допомагати свекрусі, Дар'ї Олександрівні, і, допомагаючи, все ближче й ближче підсувала свої пироги Олександру Терентійовичу. То з Лукіїного він одломив тільки півпиріжка, а далі підсунув до себе миску, націлився рукою і вийняв з купи Маріїного пирога. Варвара йому блюдце з сметаною підсунула, то він все вмокав у сметану і їв доти, доки всього

пирога не з'їв. Спитав далі у Дар'ї Олександрівни: "Це ж котра таких напекла?" — "Новенька, Марія",— відповіла Дар'я Олександрівна. Олександр Терентійович знайшов очима Марію і, як вона спалахнула і зайнялася всіма рум'янцями, сказав: "Спасибі, дитино.— А потім несподівано спитав: — А до Марійки вже навчилась вставати?" Дідусь наплутав. Помилку його одразу ж і виправила Варвара. Хоч онуків і онучок у Олександра Терентійовича було чоловіка з двадцять, Варвара, однак, всіх знала напам'ять, то й сказала: "То, тату, Марійка в Лукії, а в Марії — Мех-тодик!" — "Еге ж,— без слів озвалась і Марія.— Мехтодик, біленький такий, пам'ятаєте, як ви ото були натрусили з його ріжечка тютюну, нюхнули ніби і, чхнувши, сказали: "Кріпкий, кріпкий тютюнець у тебе, Мехтодько!" В старі часи в Шахівці всі дідусі трусили тютюнець з ріжечків своїх Мехтодьків та їва-сиків, і, нюхнувши, чхали, й казали, як ото й Олександр Терентійович: "Кріпкенький тютюнець у тебе, Кіндратику!"

Варвара холодним поглядом глипнула на Марійку, зразу ж і одвернулася. Дар'я ж Олександрівна, навпаки, була уважна до Марії. Ще вранці, як тільки та зайшла в хату, приязно оглянула Марію в її новому вбранні, тричі поцілувала, сказала: "Гарно пошите. Хто ж це? Шутиха чи Мотря? Мотря? Еге ж, Мотря вміє пошити!"

Марія слухала і не слухала, бо була вся переповнена новиною, яку Савка приніс позавчора від Пріськи. І тому, ледве дочекавшися, поки Дар'я Олександрівна спинилась на мить, сказала: "А в нас, мамо, новина! Ось чуєте? Та яка!"

Вона обняла матір за плечі, одвела її в куток і пристрасно зашепотіла. Зарум'янилась, очі заблискотіли! І було чого! Відьма Пріська все назад відкрутила! Сама була поробила Марії, сама й відробила! Савка домігся! Новина ця вразила в саме серце Дар'ю Олександрівну і ще дужче Варвару, яка так уважно вдивлялася у вікно, яке виходило на шлях і вуліхівський бровар, що з розповіді Марії не пропустила жодного слова. Вона раділа за Савку. Савка — все може! Савка такий!

Дар'я Олександрівна сказала: "Ху! Впав із душі тягар. Слава богу ! А я ж так наболілася тією притичиною, що й серце одерев'яніло! Савка зумів-таки одвести біду!" І тут Дар'я Олек-. сандрівна зробила те, чого Варвара не сподівалася і чого не чекала Марія: відкрила свою скриню, яку привезла в цю хату ще тридцять років тому, і з прискринка вибрала разок намиста, червоного, "доброго" — коралями ще називали таке намисто.

Низка була така довга, що коли Марія, вкрившися вся рум'янцями, почала приміряти її, то вона аж двічі лягла на шию. Треба погодитися, що червоні коралі, білосяйна кофточка, така сама білосяйна хустка на голові перетворили жагучу брюнетку на фантастичну феєрію-казку, так що Гнатко, пізніше, вже за столом, побачивши Марію, голосно сказав Дар'ї Олександрівні: "І де ви її таку взяли? Оце невістка, всім невісткам невістка! Не червоній, Маріє, дай хай п'яничка Гнатко помилується на тебе!"

Ех, Гнатко, Гнатко! Чудовий з тебе тесля, золоті руки маєш, але дипломат з тебе ніякий, ще більше — поганий, ба навіть небезпечний! Адже, крім Марії, тут за столом пишалися ще дві невістки — Вихторова Лукія і Андрієва Галька; та й— рідні дочки Олександра Терентійовича і Дар'ї Олександрівни — Санька й Мотря — теж жінками були! Та тобі що, Гнате? Сказав, і набік. А он Марії поведеться зовсім інакше. Хай Санька, забита й пригнічена, з цікавістю зиркне на твою вроду, і все. А Галька, а надто Лукія. Забудуть вони тобі оте: "Всім невісткам невістка!".? Та нізащо на світі!

О, Лукія не забуде. Присадкувата, широкоплеча, дужа в крижах, з великою головою і широким обличчям, вона вважала себе чи не першою красунею на всю Шахівку. І причиною цьому був Лукіїн Вихтор. Щось він бачив у ній особливе, незвичайне, божественне, брав на руки, підіймав собі до грудей — чому б .не дозволяти собі такої розваги вчорашньому мукобоєві, сьогоднішньому хурщикові? І казав: "Сонечко ти моє ясне! Зірочко небесна! Коли б ти знала, яка ти гарна! Немає на землі молодиці, кращої за тебе!"

Лукія і звикла до цього. І ось раптом з'явилась суперниця у неї, і хто? Ота безиківська строкова невиводна наймичка! Одну 'сорочку ціле літо носила, поки та сорочка на нитки не розлазилась, і ось бачте — "всім невісткам невістка"! Задрипанка! Нечупара! Коли б Савка у люди не вивів, то отам у тій смердючій казармі на хуторі й здохла б! Вирядилась! За Савчині гроші й дурень вирядиться... Чапала, чапала до вінця на своїх клешнях та на порозі й спіткнулася! Ха! Це тобі так не минеться!..

Лукія була вправним оратором, але — своєрідним. Демосфен і Ціцерон філіппіки свої виголошували перед великими аудиторіями. Лукія належала до ряду ораторів мовчазних, які в думці філіппіками орудують і, коли кусають, то нишком. І найцікавіше було те, що докази супроти Марії черпала вона з подій власної біографії. Ну й що з того? Хай і вона на панському гноїщі виросла, так її мати щосуботи дома в шаплиці купала, голову вичісувала, руки й ноги теплою водою з милом відмивала, свіжим вершком змазувала. А Марія? Та бачила вона той шаплик, як його у Вівді і в заводі не було! Бачила вона мило? Гребінець? Вершок? То й не кажіть. Одне діло, материна дочка Лукія, друге — зайда з Попівки, старчоводка й сама старчиха Марія!

Гуляли весело. По обіді як узялися до фіалки, до пива! Потім співали. Чому ж не поспівати, коли увесь народ виспіваний. В економії як співали, то Вустя заводила, а Марія виводила. Тут Вусті не було, взялася Лукія. Від них не гірше співали і Санька, і Галька. Та й Марина. Всі пройшли одну школу на панських буряках! Чоловіки підхопили, Гнатко горою ішов, Савка низом, Вихтор, як жук, гудів, вплітали свої молоді недосвідчені голоси муляр Петро і підліток Катря. Варвара сиділа аж за Андрієм і теж тягла голосом та все за Марією: сама Марія таке казна-що, так виводить як!

Сусіди, полуднуючи, наслухалися. Прокопиха сказала Прокопові: "Чуєш, як Сачкові невістки взялися? Голосисті! І Лукія, і ота Савчина. Аж слухати весело!" — "Еге ж, співучі підібралися,— відповів Прокіп.— А це ж уже Савка і коней купив, бричку справив, з мукобоїв у хурщики перейшов?" — "Та йому що,— зауважила Прокопиха,— здоровий, як лут.

Он відьмі мало плеча не скрутив! Такий вайлакуватий, а глянь — домігся свого!" — "За десятку хто б не домігся",— відповів Прокіп, цей справжній шахівський хазяїн, що десятку в своїх руках тримав лише двічі в житті: раз, як продав наярмарку бузівка, і вдруге, як позичив десятку під проценти у Моника, щоб сплатити недоїмки і податок; тоді підрядився Моникові возити лід з Берестової і привіз замість п'ятнадцяти возів — двадцять ,д;ва! От що таке десять карбованців! Пріська — та не дурна! Яка їй користь була б, коли б щось з Марією скоїлось? Та ніякої! А відкрутила назад — і десять карбованців, двадцять два вози льоду, а їх тоді Прокіп возив Моникові цілих п'ять днів, та в негоду, в мороз, в хуртовину! Молодець Пріська. Хоч і відьма, та не Дурна!

"Не дурна",— мовчки погодилася, і Прокопиха. В неділю бачила вона на базарі Пріську — виряджена, як кралечка! Новенька корсетка, хустка квітчаста очі вбирає, і на ніжках виступці, та які! Кажуть, шеврові. Задивилася внутрішнім зором Прокопиха на Пріську і від щирого серця пожалкувала, що оте щастя відьмою стати бог дав Прісьці. Це ж і несправедливо! Одна з матір'ю та і все! А скільки ж ротів отих у Прокоііихи! Трьох дочок заміж віддала, а зосталося ж ще дев'ять роточків! У якій пригоді отут стала б ота десятка! І Прокопиха, склавши побожно руки на грудях, від всієї глибини серця сказала: "Боже, боже! Навчи мене цього діла! Зроби відьму з мене. Єсть же, крім вроджених відьом, ще й навчені! Зроби з мене хоч навчену!"

Невідомо, як чужі бЬги, що ж до шахівських, то ці дуже чутливо поставилися до Прокопишиного прохання. Почухав за вухом святий Павло, спитав у Петра: "То як ти думаєш, отче?" Петро, небесний ключар, скрутнув головою, сплюнув, вилаявся: "Якого ж біса їй ще треба, коли й без цього така відьма, що лютішої на весь куток не знайдеш! А не віриш, панотче Павле, то спитай у Прокопа..." І Прокіп пророк: "Воістину сута відьма. Вроджена! Не дай господи!"

Як уже добре наспівалися і почали збиратися додому, Лу-кія, ніби ненароком глянувши на коралі, що вогнем жевріли у Марії на шиї,

сказала: "Нашої свекрухи подарунок?" — "Еге",— чомусь почервонівши, відповіла Марія. "Та бачу, бачу,— вела далі Лукія.— Свекруха наша гарна та добра... Вона й мені була ці коралі підсунула, а я, дурна, так зраділа, так зраділа! Аж чую, переказують на базарі люди, хвалилася Про-кописі свекрушка наша добра: "Подарувала коралі Лукії та й сама каюся. Хіба їй коралі? їй би на шию налигача та й на ярмарок: там по три копійки такі продають". То я їй тоді: "Спасибі, мамо, за ваш подарунок, за ваші коралі, нанижіть на налигача їх та й носіть!" І що ти думаєш? Взяла назад і слова не мовила! Ти оце дивишся на цей двір, на такого гарного свекра, на таку добру свекруху й думаєш: "От де рай!" Я теж так була думала, а ближче придивилася — кодло гадюче. З усіх кутків сичать, і незчуєшся, як укусять. Отак-то, сестро!"

Отже, Марія таки справді потрапила в змііїне кодло, ще й так, що й незчулася, як її гадюка зубом отруйним тицьнула! Та не дотицьнула! Двадцять років Марія жила без батька, без матері і оце, знайшовши їх, так легко повірила б лукавій мові Лукіїній! Хай говорить! Тим часом кожній людині потрібні батько й мати. Найбільше вони були Марії потрібні, і вона, вислухавши Лукію, сказала, маючи на увазі Дар'ю Олександрівну: "Які б вони не були, а вони мені мати!"

Пізніше Марія дізналася, як з намистом було діло насправді. Лукія була не тільки крутійкою, а крутійкою жадібною. Один разок коралів їй справді Дар'я Олександрівна подарувала. Другий, отой самий, що був для Марії призначений, Лукія украла з прискринка. Варвара побачила, наробила галасу. І як Лукія не заприсягалася, що Варка все набрехала, а Вихтор, власноручно зробивши в Лукії трус, виявив ті коралі. Тоді ото вона й дізналася, що таке супоня в руках рідного сина Олександра Терентійовича! І підскакувала, і верещала. Та Вихтор, поки двадцять разів не одмірив, супоні не опускав. ї з того часу Лукія стала як шовкова. Зуб гадючий, проте, залишивсь при ній.

Дар'я Олександрівна полюбила нелукаву Марію. А Олександр Терентійович просто прив'язався до неї. Коли його залишала хвороба, охоче ходив погостити до Марії, охоче грався з маленьким Мехтодиком.

Прийде, а Марія, хоч часом і ніколи бувало, одразу ж береться за сковорідку і нашвидкуруч пече батькові прісні, білі, пухкі, хоч і на соді, пироги, найчастіше з картоплею. Він-бо ж їх так любив!

І вмер він несподівано в теплий літній день. Побавився з Мехтодиком і попростував за город. "Куди ви, тату?" — спитала Марія, яка, як і Дар'я Олександрівна, стежила за кожним кроком його. "Та я он туди! — Олександр Терентійович показав рукою до найближчого млина.— Посиджу трохи проти сонечка". Марія взяла ряднинку, поправила в млині старенькі східці, середню найзручнішу приступку заслала. "Сідайте, тату!" Він і сів проти сонечка. Тим часом до млина налетіли куткові хлопці, щоб зайнятись своєю улюбленою справою: покататись на крилах, бо вони хоч і були прив'язані, а все ж на них можна було підлетіти на якийсь метр-два вгору. А щоб краще було підлітати, прив'язали до одного крила старий важкенький барок, сідали на нього, один ногами дриґав, другий відтягав за ці ноги й пускав. Ех, як було гарно летіти! Хлопці довгенько бавилися й пустували, потім несподівано, як і з'явились звідкілясь, так і пурхнули кудись. І в цей час жито, що стіною до млина підходило, завихорилося, з вихора вийшла молодиця в чорній хустці в червону прив'ялу квіточку, глянула на Олександра Терентійовича очима темними, як безодня, сказала: "Шукав мене, ось і я! Марія пироги пече, і, поки не видно її, сідай на барок і розгойдайся, як хлопці гойдались. Чуєш?"

Олександр Терентійович підвівся, поплутав старими ногами до барка, ухопився за нього, щоб сісти. Та барок вирвався, відскочив набік, а коли повернувся, то сторчем з усього розгону у висок вдарив Олександра Терентійовича. Невідома з темними, як безодня, очима, в темній хустці в прив'ялу червону квітку схилилась над ним, промовила крижано-тихо: "Ну, здрастуй, Олександре! Шукав мене? Ось і я!"

Надвечір він помер.

У житті своєму ми то занепадали, особливо взимку, то підносилися — в теплий сезон, коли в червоноградських садах відкривалися роботи.

Тоді наш батько ставав щедрий, великодушний, приносив додому в гарненьких жерстяних коробочках чай фабрики Висоцького в Одесі, а також ще красивіші баночки какао фірми Жорж Борман. До чаю в нас уже був самовар: прикрашений квітами, фаянсовий чайник для заварки, квіти ж ті — троянди. Какао мама заварювала у варистій печі в тому горщечку, в якому молочну кашу варила; напій був несмачний, і ми, діти, не накидались на нього. Був без цукру, бо цукор взагалі не модний тоді був. Купували найбільше грудковий, за допомогою ножа й молотка дрібнили його на малюсінькі грудочки і з тими грудочками пили чай уприкуску. Чаю для заварки брали дрібнюсіньку пучку, і чай той був ніякий. Значно смачніший був чай, заварений на вишневих гілочках,— червонястий, ароматний, приємний на смак.

А того літа в нашому господарстві з'явилась ще так звана парова праска. Чого її так звали — не знаю, бо розігрівали її не за допомогою пари, а за допомогою жару. Накладуть вугілля, розпалять, наставлять самоварну трубу, то вугілля те як розгориться, як візьметься жаром! Коли чад зійде, тоді праску до роботи беруть. Побризкає мама потрібну шматину, рушник чи одежину, проведе праскою, так і зашкварчить, так і шугне пара, і на шматині утвориться гладенька-прегладенька в ширину праски смуга. А до цього білизну наші шахівські молодиці не гладили, а качали, для чого існував відповідний пристрій — рубель, така колодочка позубцьована, і качалка. Обгорнуть шматинку навколо качалки, а тоді й починають качати рублем, сюди і туди. І, як це не дивно, все ж таки гарно виходило! Полотняне. Полотно ж те було першим серед усіх тканин; до 1905—1907 років вся Шахівка — старі й малі, чоловіки і діди — ходили в полотняному білому вбранні. Навіть штани полотняні були! А спідниці — ні! Жіноча половина роду людського була кмітливіша, "рухливіша, багатша уявою. То й не дивно, що білих спідниць, білих плахт, білих сарафанів і в природі не було. Всі знають, що таке плахта! І всі знають, що таке плаття в синій і зелений горошок, всі знають, які вибагливі тони підбирало жіноцтво на керсетки і сарафани! Уявляєте контраст: білі полотняні штани на очкурі, з одного боку, і — царівна всіх тканин — плахта, сяюча веселкою барв! Та в той час, до якого ця мова відноситься, і полотняні штани на очкурах, і бар-восяйні плахти вже

ттотщнали виходити з моди. В світ увійшла нова сила — бавовна, і разом з нею ті чарівні тканини, як ситець, батист, сатин, муслин, перед яким не встоїть жодне жіноче серце. Так оці сатини, батисти і ситці привели з собою парову праску; рубель і качалка пішли у відставку. З отією парово-жаровою праскою наша мама виробляла чудеса. І Марія Савчина прийшла до мами на все роздивитися, все на власні очі побачити і навчитися, як і що.

З нею прийшов і Мехтодик, менший за мене. Незважаючи на це, у нас знайшлося багато спільних інтересів. Отож, поки наші мами були заклопотані праскою, ми з Мехтодиком подалися під повітку драти мед. Повітка наша була вкрита очеретом, туди зліталися дикі бджоли й оси, робили в очеретинах свої гнізда, а зробивши все, що належить, запечатували їх. Ми з Мехтодиком ходили під стріхою, пильним поглядом перебирали очеретинки і, знайшовши з темною пробочкою, казали один одному не без піднесення: "Ага! Осьдечки ще одна!" Очеретинку висмикували, трощили, здобували з неї темно-коричневу чи коричневу пастур не дуже вже й солодку, і ласували нею. Що ж робити, як інших ласощів не було!

Тим часом з лук забрела до нас на город прихідьківська кобила з лошатком. Ми забули за мед, почали бавитися з жеребчиком. Я необережно наблизився до тонконогої тваринки ззаду, потяг її за хвіст. Лошатко брикнуло, удар малесенького копитця потрапив мені у лоб. Лоб на той час був у мене ще гумовий, то й не тріснув, тільки на ньому схопилася величезна гуля. Було багато плачу, крику.

А як плач ущух, стало відомо, що тітка Марія захворіла, її ухопили кольки, в животі пекло, біль віддавався під самі груди. Ледве-ледве додому додибала. Два дні терпіла, думала, що перехворіє, що біль пройде, та, коли на третій не пройшов, покликала бабу Харитину Гнатиху-Захолсаїху.

У баби Харитини була своя сила. Пораючись по господарству, вона не відчувала її; ця сила їй ні допомагала, ні шкодила. Та тільки

приходила до недужого, ця сила оживала, вливалася в груди, у вічі, у вуха, неначе аж струмувала з пучок. І тоді баба Харитина бачила те, чого інші не помічали; бачила, як б'ються живчики на скронях і на руках у хворого, бачила, що робиться у нього за плівкою зіниць, відчувала, як тече кров його в жилах. І бабі Харитині було легко на серці, коли бачила, що шкіра у хворого посіріла тільки зверху, а глибше — здорова, що кров у жилах на життя ллється, що недуга така, що перебороти її можна. Але було й інше: гляне на недужого — і враз серце обірветься і моторошно стане, бо ця рожева шкіра тільки зверху здається живою, насправді ж вона вже почала омертвлятись, очі, спрямовані на тебе, нічого не бачать, вони дивляться всередину і жахаються, бо бачать смерть.

Коли баба Дар'я покликала Харитину, та, ще й до дверей не дійшовши, відчула, як їй почали підгинатися коліна і почало терпнути тіло. З цим і в хату ввійшла, в хату нову, простору. Колись ставили хати з манюсінькими віконечками, низькою стелею, так, що високий чоловік мало не до сволока сягав головою.

У Марії хата була збудована по-новому: великі прозорі вікна з кватирками, висока стеля, ікони в кутку нові, аж сяють золотом, замість звичайного полу — дерев'яна кровать; біля скрині стояв комод, засланий вишитим рушником з череп'яними півниками зверху. Кровать була широка, велика, зате піч Нестір Степанович по-новому поставив: невеличку, акуратненьку; сама піч була в біле побілена, а дзеркало комина — в голубувате, не пересинила — синього каменю ледь-ледь в крейду поклала. Вздовж обох вільних стін бігли вербові широкі лав , але біля переднього краю столу стояли лозові стільці, такі гарні, з гнутими спинками. На вікнах висіли білі запинальця, проте поодсувані, щоб дати хід сонцю до калачиків і фуксій, які буйно зеленіли й цвіли. Калачики й фуксії були і в баби Харитини, але на малюсіньких віконечках вони росли кволо, були якісь покручені, з дрібненькими листочками і такими самими дрібненькими квітами, а фуксія і взагалі в баби Харитини майже не квітла.

Всі ці деталі бачила баба Харитина й не бачила; не це було на душі, не цим жило серце. Сіла біля Марії, поклала Марії руку на голову. Хвора палала в жару, а баба Харитина відчувала за жаром цим холод. Баби Харитини Марія не пізнала, лежала непритомна, важко дихала. "Вона до ранку помре,— подумала баба Харитина.— І чим я їй, бідолашній, темна, невчена баба, допомогти можу?" Зітхнула. Підвелася і сказала бабі Дар'ї: "Моя тут несила. Ідіть до Мартина Микентьовича".

Привезли з Мартинівки Мартина Микентьовича. Це був відставний військовий фельдшер, слава про нього котилася по всіх довколишніх селах. Сивий, з сивими вусами, в білому кітелі з іржавими плямочками, він був зосереджений в собі, мав вигляд суворий, стояв від людей на дистанції. У нього була такса: десять копійок за візит: на копійку він з'їсть хліба, на копійку молока, а решта піде про чорний день. Він сидів довго біля Марії, вислуховував, пробував пальцями і заразом слухав бабу Дар'ю про те, де взялася хвороба і що діялося з молодицею. Як все вислухав, оглянув, попальцював, сказав: "То в неї всередині запалилася кишка, нарив прорвався, гній розтікся по очеревині, і вже ніщо в світі молодиці життя не врятує".

Кузьма Григорович лагодив свинюшник новому священикові. Отець Кузьма був такий же кошлатий, як і сам Кузьма Григорович, тільки молодший. Священик відпилював по мірці дошки, а Кузьма Григорович прибивав їх. Говорили про новини в селі. Кілька часу тому в рівчаку біля кладовища знайдений був чужий чоловік, його поховала громада, і ось вчора з міста приїхали лікарі, щоб анатомувати труп. Слово це було тяжке для Кузьми Григоровича, і він вимовляв його по-своєму — натомирювати. Він з братом Марком Григоровичем відкопував могилу, все бачив і тепер переповідав священикові. Була підозра, що західько помер не своєю смертю; треба було поглянути, чи у нього всередині все гаразд. З тиждень тому в Попівці селяни піймали конокрада і своїм способом з ним розправилися: підіймали високо вгору і кидали сидінням на землю, щоб відбить печінки. Мабуть, і відбили.

Отець Кузьма був людиною порівняно молодою, ще не очерствів серцем, тож слухав Кузьму Григоровича, а думав своє: "Яке страшне життя! І не покарати не можна, але ж убивати живу людину! Моторошно..." Кузьма Григорович тим часом сказав: "Крижанівський розтяв його, всередині все було ціле..." — "Слава богу!" — думав отець Кузьма, радий, що це не діло рук попівської громади. І саме в цей час рипнула висока глуха хвіртка, в двір зайшла баба Дар'я. Обидва відклали інструмент. Отець Кузьма витер хусткою руки, хоч вони й сухі були, і зразу ж пішов з бабою Дар'єю до хати вислухати її, Кузьма Григорович витер лоба і подумав: "А чого це вона?"

Отець Кузьма посадовив бабу Дар'ю проти себе, спитав: "Що у вас сталося?" — і уважно дивився на неї своїми темними красивими очима. Як і Кузьма Григорович, він знав, що в сім'ї баби Дар'ї все благополучно, — ще вчора тільки зустрічав на вулиці Варвару. Та привіталася приязно з ким, спокійно, без слідів збудження. Коли це так, то чого ж вона прийшла?

Священики в селі посідають особливе місце, і до них завжди линуть жінки — всякі мироносиці, святенниці, а то й просто нещасні, яким, може, справді хочеться почути слово утіхи й розради. А з того часу, як отець Кузьма овдовів у тридцять літ, до нього почали приходити сільські жінки вже з іншою метою. З рік тому до нього прийшла одна, вже в літах, з слідами колишньої вроди на обличчі, заміжня, з доброю славою на селі. Звали її Килина. Прийшла серед дня, принесла смажену курку і, як залишилися вдвох, сказала: "Ви вдівець і людина молода. Без жінки ні один чоловік — в сані він чи без сану — обійтися не може. Звісно, молоді є вдови і молодиці. Та що б я вам порадила? Не тягніться, до таких. Зайде в тяж, а у вас сан. Краще — як жінка закрита літами, рясним родом".

Отцю Кузьмі без жінки було важко, він аж набряк від почуттів до них. І ось перед ним сиділа ця ще принадна і готова на все жінка. Він потягся до неї, і вона сказала: "Завісьте вікно з вулиці і двері защепніть". Коли він це зробив, наблизився, тремтячи, до неї, вона

погладила його по голові і промовила віддано: "Бідненький! Бач, як за цим ділом скучив!" І весь час гладила, поводилася з ним обережно, навіть ніжно. І з того часу почала заходити до нього. Отець Кузьма звик до неї і, коли довго не було, аж скучав. Тепер він дивився на бабу Дар'ю, і грішна думка в голові мигнула: "Може, й ця така? Мати восьми чоловік дітей? У Килини шестеро". Але цю думху одразу ж відігнав: навіщо кидати тінь на людину отак собі навмання! Присів на стілець і чекав. І вона сказала: "Марія Савчина помирає..." Отець Кузьма не сподівався почути таке, аж сахнувся, якийсь час мовчав, потім скрикнув: "Господи, як же ж це сталося? Я два чи три дні тому зустрічався з нею, і вона була при повному здоров'ї... Ах господи!" Отець Кузьма розхвилювався, випив трохи води з вином — цей напій завжди стояв на столі у нього — і почав збиратись на требу. Баба Дар'я вийшла, щоб почекати його біля гакку.

Повернувся отець Кузьма мовчазний, розгублений. Ледве встиг запричастити. Зразу ж і померла. Кузьма Григорович скинув картуза, перехрестився і закліпав очима: сопілкар мав вразливе серце. Пригадав, як на тому тижні ходив до Красини в кузню наварювати сокиру. І Марію побачив: бігла повз кузню. Як порівнялася з Кузьмою Григоровичем, сказала: "Здрастуйте! — і спинилася.— Бач, і ви в наш край забрели".— "Та ось сокиру приніс полагодити,— відказав Кузьма Григорович.— Колов старий пеньок, а воно — дуб, як залізо, так кусок і вилетів з гостряка". Поговорили отак. Марія побігла, а Кузьма Григорович аж услід задивився — така гарна. І ось померла. І йому доведеться дзвонити по ній. По такій молодій... Он помер дід Шиненко — вийшов за хлівець, присів та й помер. Вісімдесят років прожив, аж здитинів. Такому вже смерть — збави-тель. І Кузьма Григорович дзвонив по ньому, хоч і сумирно, але так, що крізь ту сумирність видно було і сонячний день, і верби, і дітвору, що гралася під ворітьми в свої дитячі ігри. Люди, учувши той дзвін, підводили голови, прислухалися і вже з самого дзвону розуміли все. І кожен, пальця до лоба приклавши, казав собі: "Хто ж це преставився? Дід Шиненко чи баба Похитушка?"

Сьогодні Кузьма Григорович стояв під дзвіницею з мотузом у руках, і кожен удар ніби сумував, скаржився: "Ви ж тільки гляньте, добрі люди,

що робиться, що діється на світі. Померла Марія, а їй двадцять сім років. Ще б жити, радіти сонечкові, радіти дітям. І ось немає, нема вже Марії і ніколи не буде!" І він затужив без сліз.

Дзвін переполошив, підняв усе село, не залишив у спокої ні одного людського серця.

З першим ударом дзвона Савка скинувся. Йому здалося, що в криваву рану проникли ці моторошні звуки і розривають її, доводять біль до нестерпного. Він застогнав. Господи, іще й це! Підвів нетямлячі очі й сказав матері, бабі Дар'ї: "Не треба!

Скажіть Кузьмі: не треба!" Що могла відповісти на це бідолашна баба Дар'я? Лише сумно, з болем глянула на сина, відказала: "Так годиться, сину..." І Савелій змовк, ніби примирився з неминучістю. А потім і забув про той дзвін, ніби й чути його перестав. Але він помилявся, дзвін просто увійшов у його рану, розкрив її, розширив так, що біль його розлився над селом, над лісами, і, обнявшися, звучали вдвох — дзвін і Савчин біль... Що ж це робиться? Як же жити по цьому?!

Кладовище було за городами. Ходили на нього через двір Марка Григоровича. Скільки в селі не помирало людей, всіх несено було через двір Марка Григоровича, і так було споконвіку. За свої п'ятдесят років Марко Григорович звик до сумних процесій, і часто було, що, перехрестивши лоба, знову опускався на ослін, щоб і далі шити людське вбрання.

Сьогодні дзвін вибив йому голку з руки. Марко Григорович засовався на місці, зняв і знову одяг окуляри з тоненькими дротяними голоблями, сказав тривожно: "По кому ж це? Видно, хтось молодий, бач, як Кузьма видзвонює..." Старша дочка сказала: "Тату, це Савчина Марія померла..."

Марко Григорович був страшкуватий з себе. Чорна кошлата борода, зовсім лиса голова, плечі зсутулені так, що лопатки аж над головою

здіймалися, але в цьому натрудженому, поламаному життям тілі жила, чула душа. "Та як же це так? — сказав він.— Як же це так, що в такі молоді літа та померла?" І він вийшов з хати.

Кінчалося літо, вже десь у ярах і за лісами осінь причаїлась, але було ще тепло, було ясно і зовсім не вірилось, що в такі дні може статися таке лихо з людиною. Він став біля хвіртки. Коли наблизилась процесія, відчинив ворота, пропустив мари з бідолашною, священика, а далі і сам приєднався до людей, і жінка його Уляна, і дочка Одарка, і Кузьми Григоровича жінка Оксана. Люди заповнили двір, заповнили кладовище. Скільки не глянь — все білі хустки і білі хустки та дядьківські світлі лоби й лисини.

Давно не було такого похорону. Просльозилися отець Кузьма, Марко Григорович. Коли ж почали співати "Со святими упокой" 39, заплакала враз вся громада, захлипали жінки, заголосили подруги й родичі. Савка знетямився, упав на труну, скрикнув: "Маріє, на кого ж ти зоставила мене з малою дитиною?" І знепритомнів. Його підвели, він висів, мов неживий, на руках у людей. Не плакав тільки дяк Левонтій Васильович, що тут замість Клепачевського став, він був сердитий на отця Кузьму за його оте: "Буду вдячен за все, що дадуть!" Слимак не людина! І сам жити не хоче, й другим не дає! Про це він так і сказав бабі Дар'ї: "Що отець Кузьма кажуть, то їхня політика, а я своїх прав не відступаю". Баба Дар'я вив'язала йому з хусточки п'ятдесят копійок. "Скупердяга чортова, не могла карбованця дати! Савха не з бідних, ач які гроші у мликі гребе! Не збіднів би, коли б і ширше розкрив гамана!" І Левонтій Васильович дивився сухими очима на все це людське товпище, з гнівом па бабу Дар'ю і з презирством на отця Кузьму.

Такого похорону у селі давно не було. А втім, життя є життя. Поплакали люди, посумували та й взялися колене до свого діла. А що ж у Савки? Хлопчика забрала собі поки що баба Дар'я. Місяць живе у баби, другий, третій. Після різдва баба Дар'я сказала Савці: "Щось треба робити, сину..." — "Знаю, мамо,— відповів Савка.— Тільки без Марії мені не буде життя. Я її повік не забуду".— "А Мехтодик, Савко?" — "І про це я

знаю, мамо. Ех, сину мій, сину маленький!" Край треба було шукати матір для Мехтодика, а Савка неспроможен. Ляже спати, а Марія вже тут, біля нього, стоїть схилившися над ним, каже: "Як же тобі, Савко, без мене?" Інколи клала йому на голову руку, інколи плакала, що дитину кинула на безталання, і Савка чув, як її сльози капають йому на обличчя. Інколи казала: "Спи вже, Савко, завтра тобі на роботу". І Савка почав сяк-так кидати за плечі дні, щоб швидше ввечері побачитися з Марійкою, почути її голос. Він звівся, змарнів. Раз приверзлося йому страшне: здалося, що Марію поховали в землю живою. Лежав, чув її стогін, чув, як благала: "Відкопайте, випустіть, там же дитина моя зосталася, що вона без мене робитиме!" Від цих видінь Савка, мов збожеволів, зірвався з ліжка, ухопив у руки лопату, гукнув на Нестора Степановича: "Ходім відкопаємо, вона ж задихається!"

Тоді баба Дар'я знову привела бабу Харитину.

Скаже читач: "Що ви все з бабою Харитиною та бабою Харитиною? На бабі Харитині світ зійшовся, чи що?" На бабі Харитині, звісно, світ не зійшовся. Крім баби Харитини, була ще на світі медицина, лікарі, професори медицини, ба навіть так потрібні для даного випадку психіатри. Та де вони були? В Києві, Харкові, Полтаві, і два лікарі в Червонограді: той, що лікував жителів міста,— один на п'ятнадцять тисяч; і лікар земської лікарні — один на п'ятсот тисяч людності Червоно-градщини. Ну, що мало життя робити з такою медичною армією? Воно обходилось без неї, зате не могло обійтися без баби Харитини, без діда Гусака, який умів знімати біль з зубів, без діда Лепехи Піддубного з Попівки, який лікував від укусів змії і скажених собак. Діда Лепехи Піддубного я не бачив, тільки чув про нього. Дід Коломиєць-Гусак був нашим сусідом, мовчазний, високий, сутулий/— дід. Зубний біль нашій мамі він зняв за кілька хвилин: щось пошепотів, вклав у дупло зуба уламочок якогось коріння — і все. Зуб перестав боліти. І це все на моїх очах сталося. ї на моїх очах баба Харитина-Гнатиха вилікувала сестру мою старшу. У сестри розпухло коліно, опух почервонів, давав великий біль, сестра плакала. Прийшла баба Харитина, визначила, що сто в дівчини рожа 40, схилилась над коліном,

шепотіла при нас всіх, попросила солянку, посипала сіллю опух, потім нашим ножем провела хрест по опуху, запорошеному сіллю, і сказала сестрі: "Лізь на піч!"

Та злізла, незабаром заснула, а до ранку опух спав. Я в ті часи вже був грамотієм, вже зназ Нестора Степановича, вже знав Івана Бардака, вже читав "Енеїду", і саме третю пісню, і примірявся до Ренана і Феррара і водночас був дитиною свого оточення з голови до п'ят. Ніяких інших ідеологій, крім тих, які сповідували мої батько-мати, дід Олександр Терентійович, баба Дар'я, дядько Кузьма Григорович, не знав начебто, і все ж з якихось щілин в дитячий розум, в дитячі відчуття проскочили мотиви скептичного, ба ні, навіть зневажливого ставлення до діда Гусака, до баби Харитини Захожаїхи. Хтось десь запевняв, що вони шахраї, самі нічого не тямлять і, нічого не тямлячи, лікують темноту, яка теж нічого не тямить! Пізніше я дізнався, що ці погляди були офіціальними поглядами науки. Від себе скажу: науки, над якою тяжіли переконання, вірування, погляди панівних класів на простий народ як на безпросвітно темну масу, як на той Назарет41, з якого нічого путнього вийти не може. Я так і жив розірваний навпіл: з одного боку, щодня з глибокою пошаною вітався з дідогл Гуса-ком-Коломийцем та бабою Харитиною, а з другого — ісповіду-вав вичитані погляди на цих розумних, добрих, знаючих людей як на втілення темряви.

Але наша баба Дар'я була цільною людиною; цільною людиною був і Савка: не маючи іншого виходу, вони свято вірили в бабу Харитину. Приходу її Савка зрадів, він уже сам розумів, що почав божеволіти, що так далі жити не можна. Баба Харитина схилилась над ним, почала шепотіти. Шепіт линув над головою у Савки і якось дивно сполучався з зеленим горошком на бабиній кофтині. Ось гарно вималювана гілочка, до гілочки вчеплені одна горошина, друга. Горошок пересипається, зливається з рухом губів баби Харитини, з її шепотом, ледь-ледь шурхотить, і крізь цей шурхіт Савка чує слова закляття: "Хай Савчин недуг іде за ліси, за нетрі, за болота, де люди не ходять, де звірі не бродять..."

Савка лежав, прислухався до баби Харитини і дивувався, як йому легко стало, отак лежав би й відпочивав. Потім баба Харитина вигорнула з печі жару на черепочок, кинула на жар пучку зілля, в хаті почувся приємний дух легкого димку. Черепочок, оповитий цим димом, баба Харитина піднесла ближче до Савки і все так повертала його, щоб дим оповивав Савці голову, плечі, груди. В хаті стало сизо, в ній неначе туман завис, і крізь цей туман Савка почув, як баба Харитина сказала бабі Дар'ї: "Хай спить і спить до ранку, а вранці дасте йому випити цього зілля". Савка на другий день проспав допізна, а коли встав, то відчув, що сьогодні йому краще стало, кволість проходила. Умився, вийшов до коней і, коли знов повернувся в хату, сказав бабі Дар'ї: "Щось їсти схотілося. От коли б очищеної від мундира картопельки засмажити на олійці з цибулею..."

Картопля з засмаженою цибулею! Така звичайна їжа. Чим би вона могла, здається, привернути увагу сусідки— прихідь-ківської Гальки? А таки ж привернула! Галька несла в хату солому на носилках, враз спинилася серед двору, потягла носом, далі вся почала обертатися за кінчиком свого носа і поверталася доти, доки не стала лицем до Савчиної хати. Втягла ще раз повітря, широко очі розплющила, а тоді прожогом заскочила в хату, гукнула: "А чуєте, мамо?! Савці баба Дар'я до картоплі цибулі на олії засмажила! їй же богу!" — "Та що ти кажеш?" — аж розігнулась від печі стара При-хідьчиха, поправила на голові очіпок і поспішила надвір. Від Савчиної хати справді несло духом гарячої картоплі, политої засмаженою на олійці цибулею. Савка, слава богу, пішов на поправку!

Хай зовсім виходиться та й береться женитися!

Коні в Андріяна Яковича були різної масті: один гнідий, другий сірий; власне, такої сірої масті в Шахівці не було,— коні з сірою шерстю називалися у нас чалими. Гнідко Андріяна Яковича був кінь нормальний, з красивим рисунком холки і спини, з красивим, аж хвилястим, чорним хвостом. Волосінь з такого хвоста гарна на дрібненькі ситечка і зовсім не придатна для вудок. Від чорної волосіні вся риба порозбігається. Чала

коштувала лише п'ятнадцять карбованців, бо була кобила дурна. Гнідко, спускаючися з гори в запряжці, міцно упирався ногами у землю, щоб благополучно спустити бричку на рівноту. Чала була кобила щира: йдучи на гору, вона аж випиналась дугою, так тягла. Та коли доводилося спускатися з гори, вона, не задаючи собі клопоту подумати, що з того буде, кидалася скільки сили вниз, а на бричці в Андріяна Яковича двадцять відер порожньої тари з-під "пільзенського" пива з шахівського віліхівського заводу. Гора червоноградська крута, виріз у ній довгий, каменем вимощений. До такої кобили треба ока й майстерності.

І ось коні з міського вигону звернули вже у виріз. Віз починає торохтіти, коні — кресати копитами. Ще мить — і Чала рине в бурхливий потік пригод. Та Андріян Якович стане наперешкоді цьому з порожньою шанькою в руках. Цю шаньку — це торба така для вівса — він держить напоготові, щоб відразу, в першу ж секунду, як Чала здуріє, накинути їй на голову. У торбі Чала нічого не бачить. Від темряви кров її охолоджується, в макітрі прояснюється, дурість на розум обертається, і вона починає з усієї сили впиратися в брук, щоб не занесло її кудись у баюру разом з бричкою, Андріяном Яковичем і двадцятьма відрами порожньої тари!

Та того дня сталося все навпаки. Зібравши у червоноград-ських клієнтів порожню тару, Андріян Якович зайшов до Моника у харчевню, яка корчмою колись називалася, і потяг добру порцію,— не пива, звичайно. Настрій такий був у нього. Це завжди так, коли впаде мряка на серце; а кресне чаркою — і знову кров закипить, і світ стає рожевим і милим. Отож покінчивши з цим, Андріян Якович легко вискочив на передок брички, умостився там під стіною тари, цьвохнув батіжком, гукнув: "Но!"

Перші двадцять сажнів вирізу Гнідко ще мав силу стримувати легковажні пориви Чалої. Та коли Андріян Якович ще раз цьвохнув батіжком і ще раз "но!" гукнув, Гнідко звільнивсь від обачності, підкинув голову вгору і рушив за Чалою. "Молодець!" — схвалив його вчинок

Андріян Якович і ще раз, втретє, замахнув батіжком і втретє ж весело скрикнув: "Но! Но, змії!" Змії зірвались і разом за ними з гори покотилася бричка із яловим своїм вантажем: двадцять дерев'яних ящиків і в кожному по двадцять порожніх пляшок з фірменими вуліхівськими етикетками... Ух, же ж як заторохтіли колеса, як ящики заскакали, як заспівали пляшки! Вся ця споруда була вздовж і впоперек перев'язана мотузами, такими точнісінько, якими селяни у возовицю прикручують рубля до гарби, тому ящики вистрибнули з воза не всі одразу, а в міру того, як їм щастило виплутатися з колоди і перевалитися через борт брички. Вистрибували вони весело: підскочить, метнеться вбік і, зробивши належну траєкторію, з мелодійним хряпанням осідає на землю. Барвисті скалки кометами підлітали вгору, довго чаруючи подорожніх своїм майже небесним сяйвом.

Перший ящик випав на самому початку вирізу, якраз проти садиби славетного Стратона Пріама, столяра. Ім'я Пріама згадується в класичній античній "Іліаді" 42. Та цей був не з тих Пріамів. Славетний Стратон був любитель геометричних наук, тверезо вважав, що найкоротша відстань між двома точками є пряма лінія, і намагався довести цю аксіому на практиці. Ішов від хвіртки до дімочка по прямій і обзивався до жінки голосно: "Ллянь, Нюро, іду пріамо, пріамо..." Гімназистів у цей час у Червонограді було вже досить, двоє навіть квартирували у самого Стратона, отож зрозуміло, звідки в Червонограді на Полтавській вулиці Пріам узявся.

Зачувши шалені струси у вирізі і грайливу симфонію від битого посуду, Стратон Пріам підвів голову над верстатом, прислухався, пройшов через двір до хвіртки, заглянув у виріз. По вирізу мчала Андріянова пара; сам Андріян сяяв почервонілим носом — від пива такі носи не бувають. Провівши Андріяна Яковича поглядом, Стратон зітхнув і, не обертаючись, зиркнув назад. Нюрка стояла на гайочку — спробуй втекти від такої!

Кость Гайдар тільки мріяв вкрити хатину свою залізом. Насправді вкрита вона була очеретом. Одна жердина, якою вшита була покрівля,

відійшла, бо перегнила лозова каблучка, що тримала її. Гайдар примоцював жердину і — замріявся. Він був мрійник: грошей не мав і двадцяти карбованців і все мріяв відразу вхопити сто тисяч. Аж сто тисяч! І так легко було досягти цього щастя! Заплющ, добрий чоловіче, очі — і всі багатства земні твої! Так він і робив: заплющиться і оглядає купи не якихось там мужицьких троячок, а тих, з якими має діло панота, от хоча б і той-таки сусіда його Деркач. У вирізі заторохтіли колеса, гуцикнула у вибої бричка. Гайдар розплющив очі і побачив, як з бруківки метнулась угору комета з сапфірів 4 хризолітів44, аквамаринів45. Блиск дорогоцінностей сп'янив чоловіка. Може, це низом промчав Чінгісхан 46, розкидаючи золото, чи якийсь новий Гарун аль Рашид47!! Він поспішив спуститися на землю, пройшов швидко до вирізу і тут його мов обухом у лоб вдарили Манжосові слова: "Андріян — на своєму коні. І — уяви — зранку!" Манжос явно заздрив Анд-ріяну Яковичу. Справжнє його прізвище було Дробот. Та, менджуючи кіньми по ярмарках, став Манжосом. Жінка його Дроботихою так і залишилася; вона була спеціалісткою пр бубликах з маком. Ні Манжос, ні жінка його на Гайдара навіть не зиркнули: дурня ж такого світ ще не бачив! Узяв та й випустив з рук своє щастя! Сусідка його, Шкуратиха, що спеціалізувалася по продажу на базарі печеного житнього хліба, була чепурушка. Тож принесла Гайдареві чобітки, щоб прибив їй нові підківки, срібні, з музикою. А любила хильнути, і в отакому стані небесних переживань зовсім спустила з уваги, що, ховаючися від свого Шкурата, засунула гроші в чобітки, і чобітки ті так і залишила у Гайдара. "Гарна молодичка! — глянувши їй услід, промовив Гайдар.— Коли б отакі були всі молодички на світі, як би ж то людям розвиднілося!" Гайдар любив дивитися на гарних молодичок. Тож, не відкладаючи діла в довгий ящик, взяв чобітки в руки і витяг звідти серветочку в сині прожилки, а в серветочці грошей п'ять разів по червоненькій, сім по синенькій ще й зелененька троячка зверху, разом вісімдесят вісім. От тобі і щастя, Костянтине, припливло само в хату, бери його, хапай, ховай і роби так, щоб рука не тремтіла. Так де там! Гукнув оту Шку-ратиху Нюську. Як та прийшла, сказав: "А скільки в тебе грошей в отому чобітку було сховано?" Бідолашна Шкуратиха, мов у жар ступила, закліпала чорними, як кіч, віями і відразу ж стрельнула: "П'ять по червоній, сім по синенькій

ще й трояк зверху". Мовила і пошкодувала. Яка ж дурна, божевільна! І що було б сказати: шість червоненьких і шість синіх!.. А тепер уже пізно. Гайдар простяг серветку в сині прожилки, мовив: "Правду сказала. На, візьми..." Такі в Гайдара сто тисяч! Можна щось добре про нього сказати після цього?!

Біля нього опинилась його Мавра, жінка. Як же ж йому враз схотілось сказати: "Маврусе, заплющ очі і отут, на соші, побачиш купу дорогих діамантів!" Випередила Ма вра, що міряла його міркою, доброю для Стратона Пріама. "Що, старий пеньок,— вихопилось у неї,— запахло питвом? Гіркий пропія-ко! Ану, марш додому! Випустив щастя з рук, то й порпайся в своєму шевському дранті!"

Коли коні домчали Андріяна Яковича до млина, то на возі вже не залишилося жодного ящика з скляною тарою. Далі від ударів коліс по бруковому каменю короб на возі Андріяна Яковича почав витягатися вергуном, ромбом, так би мовити; далі задня частина цієї фігури відломилася і впала на землю. Згодом злетіла й передня. Залишилася при ділі сама основа воза: дві пари коліс, зв'язані розворою — помірної товщини брусом, за допомогою якого можна то стягати обидві пари коліс, то їх розсувати, як на потребу. На повороті до млина задня пара коліс з'їхала з розвори, а передня разом з Андрія-ном Яковичем, шворнем і розворою затанцювала по бруку. Гнідий і Чала перед цим не рік і не два працювали в млині. Побачивши робочу обстановку,— у ворота заїжджали і з нього виїжджали вантажні підводи,— коні почали отямлюватися. Перший спинився Гнідий. За ним і Чала. Андріян Якович стояв однією ногою на дишлі, другою на бабці, був рожевий, знесений. Біля млина зустрів багато друзів, знайомих. "От прокотився! — сказав він Трохиму Кодацькому.— Глянь, трусу якого натрусив по дорозі!" — "Еге ж, натрусив,— погодився Кодаць-кий.— Тільки ж і кишеню труснуть доведеться!" Тінь упала на обличчя Андріяна, з порожевілого воно стало темним. Потемнів, нічого не відповів; поволі зліз із штельваги і почав допомагати, мовчазно, зосереджено, аж навіть тужно, Трохимові складати воза. Савка вирішив сватати Параску Бакаїху і за розвід-ника-

свата приговорив Андріяна Яковича: "Піди і політично скажи, що, і як, і яка буде відповідь. Тобі це найкраще, знаєш її добре, та й вона тебе".

Еге ж, знаєш її добре. Та й вона тебе.

Від Шахівки до Добреньки, де тепер жила у свекрухи Параска,— півтора-три кілометри; три — до найдальшого кутка. Дорога гарна, біжить поміж дубовими лісами, які тут, як уже було згадано, Крисовами називають: Перша Крисова, Друга Крисова й Третя. Ліс, що зліва від дороги — Друга Крисова; справа — Третя. Перша не тут.

Ліс не стоїть над дорогою стіною, а набігає до неї гайками й широкими, вкритими високою травою пролисинами. Слів "поляна", "галява" не знають у Шахівці: пролисина. Як котра з цих пролисин, то геть аж на гони — у Шахівці це двісті п'ятдесят метрів,— втинається в далеку і темну дубову стіну.

Андріян Якович не дорогою йшов, а стежкою, навпростець. Стежка бігла через гущавину, в холодочку, а Андріяну Яковичу якраз холодочка й хотілось. Крім того, він ще й любив цю стежку, бо зустрічався тут з Параскою вже жонатим, навіть коли у нього діти пішли.

Це була трудна й довга історія. Замолоду три роки вони любилися, та коли прийшов час вінчатися, Лісовський, який тоді був попом тут, вінчати відмовився, виявив, що начебто вони були брат і сестра в других. З прадавніх часів у Шахівці жили Коломийці. Спочатку тих Коломийців було, може, й небагато, потім від них пішли нові кущі, так що в ті часи, коли Андріян надумав женитися, тих Коломийців було вже повне село. І, на лихо, багато серед них було Коломийців Іванів, які були теж синами Іванів. Випало так, що отими Іванами Івановичами були насичені обидва кущі — Параска теж була Коломиець. Ця обставина й стала фатальною для них. Як не доводили Андріянозі й Парасчині родичі, що діти їхні ідуть із зовсім різних ліній, Лісовський аргументів тих до уваги не брав. З його боку ішлося про підсвинка. Коломийська

шахівська злидота тільки й могла запропонувати йому общипану сухоребру курку. "Ке приймаю,— сказав Лісовський.— Злагодиться діло за кабанчика".— "За кабанчика! Де ж його взять, як нема",— сказав тоді Андріянів батько з ропачем. "А мені яке діло,— відповів Лісовський.— Умів родити, умій і женити"! Підсвинка не було, і з Андріянового одруження нічого не вийшло.

Що робити було бідолашним? Попрощалися та й розійшлися. Андріян подався працювати до Безика, далі у млин, тоді його вже добудували й пустили. Параска, як і тисячі інших, вирушила шукати щастя на карлівських цукрових плантаціях. Почали дедалі більш оддалятись одне від одного. В Карлівці48 Параска познайомилася з добрянським парубком на ім'я Бакай Іван, та й побралися. Була це дрібненька нікчемна істотка, п'яничка, нероб, верескливий битливець.

Життя для неї склалося важке. Вона хоч і думала, що Андріяна забула, що сприйме Івана, насправді того не забула, цього не сприйняла. А до всього додалися злидні, нужда і лиха свекруха.

І ось одного разу, на третій рік по одруженню, йшла Параска лісом із Шахівки від матері в Добреньку. Була перша половина літа, а ця пора на Червоноградщині особливо прекрасна. Тут, ліворуч, шумить дубовими кронами Крисова, там, у просвіті між перелісками, видно, як зеленіють людські ниви, як на них гуляє вороний вітер, як хвилюються пшениці і біжать, біжать на край світа, худись до Дарнадежди, Сахновщини.

Вирвалася Параска з моторошного світу хатньої безвиході, побачила цю бентежну красу, озирнулася, мало не скрикнула: "Господи боже, який же в тебе і світ хороший!" Спинилася, поправила хустину, дихнула на всі груди, полинула очима в ті простори. Зачудувалась. Коли чує Андріянів голос: "Параско, здрастуй!" Скинулась, оторопіло обернулася. На тій самій стежці проти неї стояв Андріян. Змінився, почала борода рости, але під тією борідкою шкіра ще зовсім молода, карі очі не потьмяніли й трохи, тільки отемнені смутком і непевністю, бо почім знає Андріян, як зустріне його Параска? Може, скаже: "Здрастуй",— та боком-

боком від нього: "Ніколи мені, поспішаю!" І тільки гілля за нею зашелестить на вузькій стежці.

Але Параска не мала сили зробити так. Скільки довгих нічних годин, уривши головою в подушку, передумала вона про Андріяна, і зараз, коли побачила,— не повірила очам, заклякла серед стежки, а як уже віддихнула, спитала: "Це ти, Андріяне? — І заговорила швидко-швидко: — Я тебе ж давно не рачила. Боже мій, боже мій, це уже третє літо! Здрастуй! Як же ти поживаєш?" Спитала і заплакала.

Ці сльози і Параска, вимріяна, ще так недавно найближча людина в світі, потьмарили Андріянові свідомість. Він зблід, аж затрусився і, схилившися до неї, прошепотів: "Парасю, серце!" Параска поклала йому руку на плечі, схлипуючи, притулилась до нього.

Вони потім не раз зустрічались на цьому місці, та осінні дощі, зимовий холод, життя по своїх гніздах немилих, де вже почали сушитися на жердках пелюшки, розлучили їх знову.

Андріян ішов лісовою стежкою, думав про Параску, про зустрічі з нею на цій стежці, про ціле море страждань своїх і про те, що ось тепер іде він в Добреньку, щоб висватати Параску за Савку. Адже вдова вона з двома дітьми на руках, і удівець Савка, теж с сиротятою, що обоє вони отак кожне наодинці не проживуть, а можуть прожити, лише долі свої поєднавши.

Перейшов останню широку пролисину. Пролисина спускалася в берег. Тут, певно, колись річечка протікала, а тепер лише зеленів порослий кущами рівчак. За берегом ішли левади, і вже за левадами визирали з куп зелені перші добрянські хати. Які вони маленькі, старі! Більшість хат уже поросли бурим мохом, поосідали в землю, покосились.

На горі заблискотів проти сонечка білий палац Коваленка, Петра. Був ще й другий Коваленко, Грицько, Григорій. Григорій Коваленко

високо доскочив, водився з родовитим панством губернії, був своїм чоловіком у Києві, Москві, Петербурзі. Пізніше, вже напередодні першої світової війни, його оберуть в Державну думу 4 , і стане він паном на всю губу і так пануватиме до 1918 року, коли, по дорозі з маєтку у місто, зустрінуть його партизани, щоб порахуватися за всі його діла, діла його родичів, діла предків.

А Петро, Петро Коваленко, був, як тоді казали, жуїром, бабієм, пропиякою. Любив пишне життя, любив вина, жінок любив, їздив на кінські перегони у Харків, у Полтаву. Пізніше купить собі автомобіль і стане першим шофером на всю Черво-ноградську округу.

Із зелені виринула вуличка чи провулок, увесь загороджений тинами, колись узорчатого плетива у три лозини, а тепер вже почорнілими, потрухлими, з латками й дірками, попробиваними півнями, собаками й підсвинками.

Он уже з-за суховерхої верби вигулькнула і Парасчина хата. Вона теж виходила на леваду, тільки з другого боку вулиці. Там не раз, сховавшися в кущах, чекав Андріян на Параску, У возовицю здебільшого — у нього, як і в Савки, було п'ятнадцять сажнів землі. їде на, ніч у степ, залишить коней і гарбу в балці, а сам через наділи навпростець на цю леваду. Ще біля могили гавкне цуциком, завалують у всьому кутку собаки, і Параска знає, що Андріян уже тутечки, в лозах. Та тільки як вискочити до нього? І чоловік у дворі крутиться, і дітвора, і клята бабище-свекруха, що тільки й живе тим, як би утопити Параску, хоч би й у ложці води! Страшна людина свекруха! Параска обід готує, а вона уже стоїть проти неї: "І хто тебе в чортового батька учив так буряка кришити?! Бач, якими кусками батує! А руки такі чисті, аж грязюка спливає! І сама невмита, нечесана, задрипана! А відступись лишень, дай сюди ножа, бурячину..."

Вихватить ножа у Параски, починає кришити, а старе вже, безсиле, не чує, що з носом непорядок, от-от капне звідти на буряки. А бий тебе сила божа! Мов гадюка обів'ється в Параски навколо серця, закипить

уся, знетямиться. І вже наговорить свекрусі! А свекруха їй. Обидві аж почорніють. І так з дня у день. Куди ж тут до побачення?! І часто ні з чим повертався Андріян на Третю балку до своїх коней і воза. І все поволі задавнилося, затяглося сірим туманом.

Та коли до Парасчиної хати залишилося два-три двори, спокій одразу невідомо де дівся. Андріян Якович захвилювався, аж краска в лице вдарила. Все ж таки це Параска була!

Побачив її несподівано і зовсім близько від себе. Підтикана, з закачаними рукавами, вона підводила глиною призьбу. Змінилася, лице обвітрилось, в стані грубіша стала. З двору чулося якесь бубоніння. Параска теж говорила гостро, з тим роздратуванням у голосі, якого вже ніщо не могло пом'якшити:

— Ви вже мовчіть краще. Подумали б, що робити без мене будете. А піду, піду і щенят своїх заберу...— Давня ворожнеча не припинялася. Андріян Якович уповільнив крок, почав прокашлюватись.— Ой, хто це там? — скрикнула Параска, визирнула з-за куща і на якийсь час скам'яніла, побачивши гостя, а тоді враз заметушилася.— То це ти, Андріяне? А я, бач, вся в глину вимастилася...— І Параска почала опускати підтикану спідницю, поділ розправляти, полоскати у відрі руки.

— То здрастуй,— сказав Андріян Якович.

— Здрастуй,— ще не отямившись, відповіла Параска.

— Я до тебе... Є діло...

— То заходь, заходь... А я, бач, оце підводила хату... Свекруха, що поралася біля кабиці, обернулася на розмову,

побачила чужого чоловіка в дворі, зойкнула:

— О! А чи не казала я: ще покійному слідок не прохолоне, а до тебе вже тічка!

Параска одмахнулася, як від ґедзя, рукою, сказала Андрія-ну Яковичу:

— Ну, тож у хату ходім.

Вони рушили через двір до сінешніх дверей, і Андріян Якович почув за спиною:

— Чого в хату ведеш?! Ти під кущем з ним, під кущем, як сучка...

Параска, яка йшла ззаду, на хвилинку спинилася, крикнула через плече, видно, поцілюючи свекрусі в найболючіше місце:

— Він прийшов мене сватати. О, як ти мені уневірилася! В світлиці посадовила Андріяна Яковича за стіл, поставила

перед ним кухоль узвару, сама сіла навпроти:

— Випий, Андріяне; надворі жарко та й дорога неблизька, а сушня своя, слава богу.

Андріян Якович узяв кухоль, ковтнув терпкий напій і думав вражено: "Як це вона дізнатися могла, що я прийшов сватати?" І, пивши, думав про це, і, кухля відставивши, теж. Витерся і виголосив формулу, як тут її складено здавна:

— То ти знаєш, чого я оце до тебе прийшов?

— Скажеш, то знатиму,— відповіла Параска. І Андріян Якович сказав:

— Ти вгадала: сватати, за Савку.

Параска підперла голову, задивилася у вікно, приплющила очі, і Андріян Якович помітив, як з-під темних вій викотилися на загоріле Парасчине обличчя дві сльозини, затрималися трохи у вічницях і блискучими нерівними смужками потекли по щоках.

Андріян Якович побарабанив пальцями по краю стола, невесело сказав:

— Що поробиш, так склалося...— І після паузи продовжив: — Принаймні свекрухи збудешся. Звісно, у Савки хлопець, та хіба можна прирівняти цей клопіт з тим, що доводиться терпіти отут? — Андріян кинув погляд через плече в той бік, де біля кабиці стояла свекруха.

— Ех, Андріяне, Андріяне,— витираючи долонями щоки, промовила Параска.— Відьма, таки відьма! їй сімдесят, а де вона дінеться, коли я піду?

— А що, в неї ніякого роду немає? — спитав Андріян Якович.— Певне ж, є дочки, сини?

— Нікого немає,— сказала Параска.— Всі повмирали. Нікого, крім мене та Василька й Катрі,— вона, як і Андріян Якович, перед тим кивнула головою в бік тієї самої кабиці, де в холодочку під стіною гралося двійко її дітей.— А їх вона як же і любить! — Параска витерла кінчиком хустки сльози, сказала гірко: — Вона ж перетерла мене, як жорнами, а чогось мені жаль її, старої відьми. Чого? І дітей як одірвати від неї, вони ж її люблять, скажену тварюку! Куди йде, біжать за нею, за спідницю чіпляються, тільки й чути: "Бабо, бабо, бабо!" Ну, кину її на старості: люди осудять, а бог не простить...

Андріян Якович слухав, похиливши голову, потім підвів очі, глянув на Параску:

— Так що ж, Параско, Савці сказати?

— Так і скажи,— відповіла Параска.— Не можу я вискочити з цієї пастки. Думала, що зможу, а тепер, бачу,— ні...

Андріян Якович лапнув по кишені, намацуючи кисеток, і водночас скосив очі на кілочок, де повісив свого картуза. Параска почекала, поки він скрутить цигарку, потягнеться до сірників, тоді й собі підвелася.

Тим часом Андріян Якович, налагодивши сірника, щоб чиркнути, затримався поглядом на дверях. Хатина у Параски була старосвітська, вже в землю ссіла, осіли й одвірки, двері перекосилися, в одвірки входили косо, залишаючи вгорі широку щілину.

— А слухай, Параско,— сказав Андріян Якович,— що б ти сказала, коли б я підтяг трохи двері?

Параска зраділа:

— Ой боже мій! Як же ж ми намучилися з ними. І не пристають, і не причиняються, взимку ганчіркою затикаємо, та що з того... Холод так і гуляє по хаті...

— То мені б молотка та сокири. Мабуть же, й пилка у Йвана була?

Параска сховалася в коморі.

Баба Марта залишила кабицю і, витираючи ка ходу руки об хвартух, спинилася проти Андріяна Яковича, пропікаючи його гарячими, як жар, очима:

— Ага, то ти вже до нашого добра добираєшся? Вже способу шукаєш добро моє заграбастати?

Баба була справді страшна: висока, худа, з розпеченим жаром замість очей. Андріянові Яковичу аж моторошно стало, але він опанував себе і відповів розсудливо і спокійно:

— Та що ви на людину з мокрим рядком накинулися? Ви краще сядьте отут на призьбі та й розпитайте, чого я прийшов, хто я і що...— І не даючи змоги бабі Марті встрянути в розмову, повів далі: — Сам я із Шахівки, в мене там своя хата, жінка, троє діток, пара коней, корова і підсвинок. То навіщо мені чуже, коли й свого вистачає? Спитаєте, чого я прийшов? Скажу,— знову наступаючи на бабу Марту, говорив своє Андріян Якович.— Скажу. Прийшов я від Савки. Це мій приятель. Живе таки ж у Шахівці, удівець, має хлопця. Своя хата, має трохи землі, пару коней, корову, робить у млині, так що копійка є. От і хотів я висватати за нього Параску. Не дала ваша Параска згоди, каже: "На кого ж стару свекруху залишу? Кину напризволяще, то люди мене осудять, а бог не простить..."

Баба Марта мовчала, переводячи свої вогнисті очі з Андріяна Яковича на Параску, що вийшла з комори з інструментами. Видно, Андріян Якович якось вразив її своїми словами.

— Отак-то,— закінчив свої міркування Андріян Якович та й узявсь за роботу. Він зняв двері, почав вирівнювати одвірки, набивати де слід клинці. Видно було, що пилка й сокира були в його руках частими гостями. Орудував ними він уміло і якось аж весело.

Параска одійшла до призьби, закінчувала підводити її яскраво-червоною глиною.

Баба Марта, навпаки, почала вертітися біля Андріяна Яковича, проходила то в кімнату, то в хижку, торготіла відрами біля діжки з водою.

Коли баба вп'яте чи вшосте прошуміла біля Андріяна Яковича, він спитав:

— Чого це ви, хазяєчко, бігаєте-бігаєте, а нічого не кажете? Коли вже ви не питаєте, то я спитаю: жив у вас у Добреньці Довгопіл Улас... Я розпитую про нього тому, що один час ми з ним робили на станції у Сахновщині, посадку понад залізницею насаджували. То де він тепер?

Баба розпеченими очима глянула на Андріяна і враз спалахнула.

— То ти чи не одного кодла із ним? Де дівся Улас твій? Обікрав діда і втік на Зелений Клин...

Баба розпалилася, дихала вогнем, як вулканічна лава.

— Та стривайте, стривайте,— стишив її тим самим спокійним, розсудливим тоном Андріян Якович.— Коли, якого діда?

— Всі ви одного кодла,— хлюпнула вогнем баба. Вона аж захлиналась від надміру почуттів, все всередині у неї клекотіло.

Андріян Якович знизав плечима, сказав, не міняючи тону:

— Який я не є, та не накидаюсь на добрих людей, як оце ви. Почім ви знаєте, що я за чоловік? Може, я, як ваш добрянський Касян, святий, співаю у церкві, коли там ні півчих, ні дяка немає і коли він сам-один за всіх управляється!

Згадка про Касяна, видно, потрапила в болючу точку хазяйки. Не байдужий колись був для неї той Касян! Одмітний від усіх. Читав Святе письмо і любив проказувати: "Дочитаю оце до кінця одкровеніє, і по всьому. Святе письмо так собі не дається людині". А жив, як і всі. І баба з вогнистими очима шанувала його і за співи в церкві, і за оте Святе письмо. Та одного подарувати не могла. Любив дуже Касян баб'ячими

литками милуватися. Гляне на котру пару і скаже: "Проти такої литки жодна сила на землі встоять не встоїть!" Про багатьох так казав. ї про Кизиченчиху, і про Скиданову Вірку, і про Вівдю Джумай-лову. А про ЇЇ ноги, про Мартині йоги, ніколи, не сказав ні єдного слова. А литки ж у неї кращі, ніж в інших були, куди їм! У тієї Джумайлихи, прости господи, не ноги, а підсвинки, а під нею, під Мартою, такі акуратненькі. Побачить, було, Марта Касяна, підтикається, несучи відра з водою, чимвище, а він — кліпне оком — і далі пішов. Проти Джумайлихи спиниться — соловейком заливається, а проти неї — ні. І не злюбила за це баба з вогнистими очима того Касяна.

Стара кривда заворушилася в грудях у баби Марти, і вона пристрасно скрикнула:

— То, може, й ти такий? Він бабій був, прости господи, то й ти теж?

— Та ні,— відповів — Андріян Якович.— Які ви, їй-богу! Куди не поткнеш пальця, скрізь дихнете полум'ям. Касян це для прикладу. А ви все ж таки про Уласа скажіть. Коли вік на Зелений Клин подався?

— А ти хіба не чув? — обізвалася із-за причілка Параска.— Він пішов у прийми в Мартинівку до Хвеськи, ти, мабуть, не знаєш її. Це дідова Кизиченкова онука, ота, що все на безиківський хутір ходила...

— Щось не пригадую,— сказав Андріян Якович, набиваючи на двері клин.

— Ну, отож і жили обоє в діда Вакули. Дід Вакула як постарів, то спродав пару волів, гайок,— був у нього гайок, гарненький, отам аж за Гиидячим,— і гроші поховав під стріхою. Улас підглядів, гроші забрав, купив воза, коня, посадив на воза Хвеську, та й вирушили світ за очі...

— Ага, он яке діло...— Андріян Якович почухав лоба над бровою.

У розмову встряла баба Марта, жмут іскор сипнула:

— Розбестився народ, бога забули, совісті не мають, живуть не по-людському, вовчим законом...

— Е, бабо,— відповів Андріян Якович.— Всі дорікають, всі кажуть: і те не так, і се не так, а як треба жити — ніхто не знає. А в Петра Івановича Коваленка спитати не здогадаються.

— А що ж,— знову несподівано скипіла баба Марта.— Що пан, то не мужик! І той Коваленко, пан наш який: пшеничний та білий. А ти на себе глянь: чорний та зачучверілий...

Андріян Якович засовався, він справді був чорний, але дебелий, плечистий, слово "зачучверілий" не клеїлося до нього, та йому незручно було щось казати в свою оборону, і він лише крекнув. Баба ж Марта навально рушила далі в наступ.

— Тим-то молодиці від таких, як ти, носа вернуть, а пан наш, Петро Іванович Коваленко, кахикне тільки — і вже весь куток біля двору, зиркають через ворота, крізь хвіртку, мовляв, глянь, наш паночку, які ми! Моргни тільки та кивни — і перша-ліпша побіжить за тобою, як сучка, хвостом закрутить, ще й на спину перекинеться: бач, яка я! Роби зо мною, що хочеш!..

"Куди це вона верне, чортова баба? — слухаючи Па-расчину свекруху, думав Андріян Якович.— Так собі базікає, чи кидає наздогад буряків, щоб капусти дали?" Він непомітно кинув погляд на Параску. Але на обличчі її важко було щось прочитати. І йому враз подумалось: "Мабуть-таки, і Параска не обминула Коваленка. І дурна була б, коли б обминула, що їй від цього станеться? Коваленко, таки правда, на людину схожий, не таке казна-що, як покійний її Іван — дрібне, лихе ще й дурне". Андріян Якович намагався зазирнути в світ, яким жила Параска. Та, здається, нічого путнього в її житті не було. Колись була

недолюблена любов з ним, з Андріяном Яковичем, а тепер, можливо, така ж недолюблена любов з Коваленком, у якого таких, як Параска, десятки.

Полагодивши двері, Андріян Якович почав накидати їх на петлі. Старший Парасчин хлопчик, що давненько вже крутився біля Андріяиа Яковича, прохопився в сіни і, підваживши двері знизу, взявся пособляти. Хлопчик був чорнявий, широкоплечий, дебелий.

— Та ти козак, молодець! — сказав йому Андріян Якович.— Як же звати тебе?

— Василь,— соромливо відповів хлопчик, але так, що крізь ту соромливість просвічувало завзяття.

— І боротися вмієш уже? — питав далі Андріян Якович.— Умієш схопить під микитки, ногу підставити?

Василь почервонів, опустив голову, сказав перегодя:

— Коли б вони не підставляли, то й я не підставляв би. А то Грицько такий лукавий, кричить: "Пусти, пусти!", а тільки попустиш, він уже й ногу підставив. Хто ж йому повірить тепер?

— Еге ж, повірити трудно,— погодився Андріян Якович, милуючись хлопчиком.

Оживилася баба Марта. Вперше за увесь час на поморщених губах її з'явилось щось ніби посмішка:

— Як не повернеться з вулиці додому із синяками або з розпанаханою сорочкою, то то й не він.

На хлопчикові були сорочка й штани перешиті, певне, з прабабиної спідниці. Розпанахати таке пошиття не дивно, воно й само розповзалося. Андріян Якович приховав посмішку — він і сам у свій час доношував недоноски всього роду,— зиркнув на бабу Марту, на Параску:

— Так і не доберу, на кого він схожий? Іван похійний, здається, білявий був?

— Батько його справді білявий був,— запально сказала баба Марта. — Але дід його і весь наш рід прихідьків-ський — всі чорняві. Такі, як і я. Чого б то Василь був інакший?

— Та воно й видно,— погодився Андріян Якович.— Викапана бабуся.

Баба Марта сипнула жаром з очей, обличчя її помолодшало і стало одразу помітно, яким вродливим воно колись було.

Андріян Якович взявся набивати клинець поверх дверей, поставив їх на ребро. Василь — як тут вродився, вже стояв поруч, простягаючи Андріянові Яковичу молоток і потрібний цвях. Від хлопчика віяло теплом життєлюбства. Близькість з ним була Андріянові Яковичу приємна. Перебравши молоток і цвяшок, він лагідно сказав:

— А тепер візьми тут і кріпко держи, щоб клинець куди не зсунувся. — Хлопчик учепився руками в дерево, руки були ще пухлі, з дитячими ямочками, на денцях яких виднілись піщинки і чорні плямочки засохлої землі.

— Може, й мені пособити? — спитала Параска.

— Та ні, спасибі,— відповів Андріян Якович.— Ми із Василем управляємося. Правда ж, Василю?

Василь щасливо усміхнувся. Андріян Якович ударив ще раз, другий молотком по цвяшку і, продовжуючи розмову, спитав у Василя:

— А скільки ж тобі років уже?

— Сім,— відповів жваво Василь.— А оце вже восьмий пішов.

— Еге ж, йому вже сім років, восьмий,— сказала й Параска і зітхнула. І якимсь особливим поглядом, повним туги, зиркнула на Андріяна Яковича.

їде собі чоловік із звичайним своїм клопотом у думках, і враз з карниза зривається цеглина, б'є в голову. Не на смерть, але так несподівано, так вражаюче, що свідомість тьмяніє. Сім літ! Таж вісім років тому вони вперше зустрілися в переліску на стежці по дорозі з Шахівки. в Добреньку. Господи боже, які вузли ти зав'язуєш часом!

Коли Андріян Якович закінчив із дверима, почало вечоріти. Параска з меншою дівчинкою провела його до воріт, а Василько,— хлопчик встиг прив'язатися до Андріяна Яковича,— аж до левади. І на рівчаку ще стояв довго і дивився йому услід.

Сіли, і Савка спитав:

— Як там наші діла у Параски?

— Що про Параску сказати? Вдова, діти, вопіюща бідність. А слова не дала. Коли б сама, а то хазяйство: хата, хлівець, півнаділу. І свекруха. Піде з двору Параска, а що ж з господарством? І вболіває: на кого свекруху залишити? Отож, виходить, почекати треба.

— Поки стара помре?

— Поки стара помре, от іменно. А кине її напризволяще: і люди засудять, і бог не простить.

Савка зітхнув.

— Ще не пізно, ходім до Пархома, посидимо вип'ємо пива.

— Про мене. До Пархома, то й до Пархома.

У Добреньці кутими возами ще мало хто їздив, доживали свого віку дерев'яні вози, таки справді дерев'яні, бо залізного в них був тільки шкворінь — залізний стрижень, такий, яким передня пара коліс зв'язувалась в одне ціле з усім возом. Все інше в дерев'яному возі було зроблене з дерева, навіть колеса, навіть осі. Колеса в дерев'яному возі були широкі, в розтань вони йшли поверх болота, в сушу не тонули в дорожній пилюзі. Особливо придавалися вони в, селах, розташованих у долинах на лівому березі Берестової. За своє доісторичне й історичне життя Берестова безліч разів міняла річище, то все ближче й ближче підходила до червоноградської гори, то, навпаки, посувала свою течію аж ген до узбережжя високого чорноземного степу. Ось цей простір між червоноградською горою і берегами високого чорноземного степу і засипала Берестова піском, білим, сипучим, глибоким. В пісках тонули всі лівобережні села на Берестовій, насамперед наша рідна Шахівка, а разом з нею Попівка, Петрівка, Олянівка, Добренька, Мартинівка, Вільховий Ріг, Обазівка і ще, ще...

Модерна залізна бричка, тобто бричка з кованими колесами, з безліччю залізних деталей, була найменше пристосована для роботи в наших шахівських пісках. Тонкі, гострі куті колеса врізалися в пісок по маточини.

Думаючи про це, я й досі згадую широкі, золотаві, терті й перетерті пісками дерев'яні колеса на дерев'яних возах. І не раз було, присівши

під тином у баби Харитини За-хожаїхи, пильно придивлявся, як пливуть вони по піску, ніби спервовіку для подорожі по наших пісках створені.

Такимл возами їздили ще мало не всі добрянці.

І ось у тихий завулок, де лобода, глуха кропива, спориш і калачики буяли в первісній красі своїй, прохопився важкий тупіт коней і залізний брязкіт важкого кованого воза. Дерев'яний віз і по траві пливе, як по піску, пригне в колії калачики, та ось минає якийсь невеличкий час — і ті калачики починають підводитись, знову до сонця тягнуться, виголошують: "І я живу, і я дихати хочу і радіти під сонцем!" Тепер у провулку чувся не шелест полеглих тугих соковитих стеблин трави. Чути було, як важкі колеса карбували землю, різали стебла — байдуже, чи була це лобода, кропива, калачики чи навіть і спориш. Все лягало немов від ножа гільйотини, невблаганний удар, розпачливий хряскіт, зойк, і вже зелень прорізала гостра колія, чітко прокреслена вздовж завулка.

— Ой господи, що воно?! — скрикнула баба Марта, кинула кабицю, мерщій подалась до воріт, стала над ними — ворота були засторчовані шелюгом,— і з подиву за груди взялася. До їхнього двору під'їжджала бричка, така сама, на якій шахівські вантажники возять лантухи — з борошном на залізницю, із збіжжям з залізниці у млин. В бричку були впряжені гладкі сильні коні, звиклі возити по шістдесят пудів поклажі на гору і по вісімдесят з гори. Один рижий з кучерявою гривою, другий — гнідий. Обидва аж лиснилися, гостро стригли вухами, насторожено ступали ногами. Непокоїла їх і вузька, вся зелена вуличка, і півні на тинах, а найбільше жіночі голови в білих хустках, позав'язувані так, що кінчики тих хусток, як роги, над головами стирчали. А в баби Марти хоч не хустка була, а очіпок, та старовинний, як макітра завбільшки, треба ж було туди убгати все волосся, а коси в баби Марти як були, так і зостались до пояса, тільки що посивіли. Сиві клубки волосся вибиваються з-під очіпка, чорні, як вуглиною намальовані, брови і палаючий жар, насипаний у глибокі очниці! Побачивши бабу Марту, коні

ще гостріше застригли вухами, ще вище почали забирати передніми йогами.

На бричці сидів хазяїн цих коней, здоровенний, русявий, в новому синьому циганському картузі з обтягненим у синю тканину козирком, в черкасинових штанях і такому самому черкасиновому піджаку, з-під якого виднілася нова сатинова сорочка в синю смужечку.

Гість не заводив бороди, як добрянські люди, стриг її зовсім, залишив тільки вуса, і були вони в нього як переспіла житня солома — якісь сіруваті. Пшенична солома, як золото, виблискує, аж сонце грає на ній, а перестигла житня солома, та ще з шахівських пісків, набувала того самого кольору, як і ці піски. Лице велике, довгасте, брови якісь чи то сіряві, чи рудуваті. Та вони й не значили нічого: їх і не бачив ніхто і не помічав — все його очі тьмарили — великі, сірі, як буває небо в найгарячіші дні.

Згодом десь зовсім зблизька гримнув грім, і одночасно з ним баба Марта почула слова, які, певне, належали прибульцеві:

— Приїхали! Мамо, відчиняйте ворота!

Від цих слів баба Марта остовпіла. Цього чужого чоловіка, здоровила, вона ніколи і в вічі не бачила. Він сказав їй:

— Яз Шахівки, Савка, приїхав забирати Параску...

Ці останні слова він вимовив уже біля воріт. Бачачи, певне, що баба Марта не швидко отямиться від здивування, він легко скочив з брички, підійшов до воріт і, скинувши каблучку, відчинив їх широко. Потім взяв рижого коня за вуздечку, почав ааводити увесь обоз до баби Марти у двір. Людські голови, які спочатку були повихоплювалися над тинами, тепер позникали. Як і в Шахівці, тут діяв споконвічний закон: коли робиться чуже діло, не лізь осою у вічі. А як не можеш зробити цього, то

хоч сховайся за тин, за кущ, за причілок. І людські голови підкорилися тому дипломатичному закону.

Савка заводив у двір коней, баба Марта наполохано відступала перед ним. З огородів почувся стишений, вкрай піднесений жіночий голос: "Параско, чуєш, Параско! До тебе гості приїхали!"

Параска давно вже закінчила підготовку до зими, все викопала, пересушила, поховала в погріб, під повітку, в комору, на горище. Але на городі залишилися ще недогри-зені коровами капустяні качани. їх оце й визбирувала Параска. Визбирає, знесе під повітку, пошаткує сокирою — та й проміняє сусідці за кухлик молока для дітей. Почувши зойк з самої глибини сусідської калини, вона скинулася:

— Господи боже! Хто там? Які гості?

Та й опанувала себе, взяла в руки і, коли пішла з клунком у двір, пішла статечно, повільно, по-хазяйському. Серед двору біля брички стояв Савка, світив і світив сірими очима. У Параски потерпли руки й ноги, серце закалаталося. "Цить, чортова виграшка,— крикнула йому Параска.— Роби все без гарячки, без хапанини!"

Баба Марта з онуками біля колін відділилася від стіни повітки, оголосила на весь двір:

— Оце ж, хвойдо, до тебе вже й бахур приїхав!

Савка повернувся на голос баби Марти, зробив крок до неї, і вона побачила, як Савка почав з людини переростати на гору. У неї дрібно затремтіли жилки, баба Марта злякалася. Такому придушити — пусте діло! Це покійний її Семен все намагався приборкати бабу Марту, таки й душити сікався, нічого з того не виходило і вийти не могло — не було випадку, щоб теля завдало шкоди індійському королівському тигрові. А цей — Кармалюк50, прости господи! І баба Марта ступила назад і ще

назад. Та Савка вже, певне, про неї забув, обернувся до Параски, сказав, і шибки заторохтіли у вікнах:

— Приймай, Параско Хомівно, гостя!

Параска скинула з плеча клунок, поправила косинку, провела по спідниці руками, відкинула порухом руки пасмо волосся з лоба на голову, проказала:

— Тож здрастуй, Савко. Гостям рада.— і тихо, щоб ніхто не почув, сказала з докором: — То ти все ж приїхав? Чого?

, — Тебе брати.

Хіба Андріян тобі нічого не сказав?

— Та ні, чого ж,— відповів Савка.— Ось поставлю десь коней, у хаті все розкажу.

Савка випряг коней, завів їх під повітку, понатягав на голови шаньки з мішкою, якої ще з дому прихопив, і тоді вже, витираючи руки об конячі клуби, повернувся лицем до двору, набачив там бабу Марту з дітьми, стривожену Параску і голосно сказав, знову бабу мамою назвавши:

— Ну, мамо, Параско, в хату ходімо. Будемо збиратися.

— Як, куди? — спитала зовсім спантеличена Параска.

— До мене, у Шахівку,— відповів Савка.— Сьогодні я вас заберу, після обіду повінчаємося, я вже отця Кузьму приговорив і налагодив усе, що слід.

Він рушив до сінешніх дверей, постояв, поки туди не підійшла Параска. Параска знову сказала:

— Та як же це ти так?

— Та отак,— відповів Савка. І знову, втретє сказав: — Чого ж ви, мамо? Заходьте, поговорити треба. Ну, ну, проходьте...

І баба Марта пройшла під Савчиною рукою у свою хату, ще й збокувала трохи, як біля Савки проходила. Він зайшов останнім, і, як увійшов у хату, в руках у нього Параска і баба Марта побачили великий, виплетений з рогози кошик, зовсім новенький. Кошик був чимсь туго напханий, а щоб не розірвався, Савка зав'язав його ретязем.

Спантеличені, збентежені незвичайною поведінкою гостя, обидві жінки не знали, що робити, що й казати. Особливо вибитою з колії почувала себе баба Марта. Дивно звучало, неприродно звучало в устах цього незнайомого чоловіка оте "мамо"! Яка вона йому мама? Якийсь забродько, шалапута, пройдисвіт і — "мамо"! Та разом з тим в цьому "мамо" було •щось хвилююче, солодке. Скільки не жила після Семенової смерті баба М рта та й при Семенові, найбільше доводилося чути їй такі лепські епітети в свою адресу, як відьма, чортова відьма, проклята відьма, щоб ти пропала, щоб ти сказилася, коли ти вже пропадеш, падло собаче, задрипанка, попова сучка... І не могла звикнути до цього баба Марта. Повсякчас Кипіла вона, як у казані, і вже тоді вивергала зо дна душі слова, пропахлі пекельним вогнем, смолою і сіркою.

Савка спочатку налякав був її своєю поставою, з кожного клаптика якої прозирала сила, дужість, потуга. А ціну силі баба Марта знала. Ця сила виписувала всі можливі візерунки на її плечах, на її ребрах, адже двадцять літ, наймолодших, найгарніших, вона прожила в кріпацтві. Били її різками, нагайками, паліччям, карбачами. Били панські посіпаки, потім Семен бив... І за своє життя баба Марта твердо засвоїла істину: людину на світ пущено не для того, щоб пожаліти її, а щоб побити! І всі

люди навколо баби Марти існували для того, щоб побити її як не палицею, то словом. Розманіжилася була спочатку баба Марта від того "мамо" — кого не розманіжить це святе слово? — але потім вона схаменулася. "Це ж нечиста сила задобрює, щоб потай укусити, а може, й до горлянки добратись!" І вона сказала тому Савці вголос:

— Який-бо ж ти святий та божий, тільки скажи: душити як будеш — руками чи цуркою, як Махтей лошат?

— Е, мамо,— сказав Савка терпляче,— ви не з тієї починаєте. Ми про все оце потім, а зараз гляньте сюди.— Савка розкрив свого кошика, витяг пару чобіт. У хаті одразу гарно товаром запахло. Чоботи були новісінькі, просто з магазину. Еге ж. Чоботи всякі бувають. Вичинять, буває, товар недодохлої, охлялої худобини, то він такий пісний, хирлявий, як папірець лопотить; ще й підошву поставлять з випортка — черкнеш ногою раз, вдруге по землі — і вже дірка. Такі чоботи все життя своє й носила баба Марта — в Добреньці живши, не розживешся на копійку. А те, що Савка в руках тримав, було щось зовсім інше, з іншого товару! Товар цей був тугий, дебелий, еластичний, обійме ногу, як рідна мама; нешвидко холод пройме його, нешвидко й зносяться!

Савка проніс ці чоботи через кімнату, поставив біля баби Марти, сказав:

— Це — вам, мамо. Носіть на здоров'я. Тільки ще не все. Він обернувся до свого кошика, вийняв звідти сувійчик

ситцю. На ситцях Савка знався, бо доводилося набирати для Дар'ї Олександрівни, для сестри Варвари, для баби Харитини Захожаїхи, для покійної Марії. Робив це він так: заходив у мануфактурний магазин до старої Венгерихи, здоровкався і просив продати йому такого ситцю, який носять старі жінки в Шахівці. "Це ж для кого? — питала стара Венгериха.— Для матері, для тітки?" Спитала й цього разу, і Савка сказав: "Для тещі". Вона знову спитала: "А для якої: для любимої чи нелюбимої?"

— "Мені найкращого",— відповів Савка. Стара Венгериха пильно поглянула на Савку, подумала: "Цей хурщик розумний чоловік, бо краще мати в хаті друга, ніж недруга". І тепер ось ця наборка лежала на руках у Савки, він держав її перед бабою Мартою, казав:

— Оце тут дві наборки. Одна для хатнього вбрання, для повсякденної роботи. А оця ось — для празника. В Шахівці від нас церква близенько, щоб було в чому з двору вийти і зайти в божий храм. — Сказав так та й поклав наборку на коліна бабі Марті.

Стара Венгериха, що вік звікувала в мануфактурному магазині, зналася на тканинах і знала смаки своїх селянських клієнток. А Савка ще й подобався їй за його уважність до матері, до жінки, до сестри Варвари, до баби Харитини Захожаїхи. І вона відміряла Савці справжньої тканини. Сама Венгериха, хоч була й немолода, любила яскраві кольори — червоне, жовтогаряче, біле-біле, як біль, але заразом з тим знала, що сільські літні жінки любили притамовані барви, і відрізала для баби Марти на святкове плаття темно-синього ситцю в дрібну-дрібну блідо-голубу квіточку з химерною ряснотою листочків. Темне тло про літа говорило, а дрібні-дрібні блідо-голубі квіточки з химерним плетивом листочків потішали серце людське, що й для нього дорога блакить неба і неосяжна краса білого світу. На щоденну спідницю Венгериха відрізала темно-коричневого ситцю в густий жовтенький горошок — звичайна робоча тканина. Чи руки витре, чи з сковорідки капне, як біля печі порається, не дуже й помітне. Та й онуки вже увесь час біля колін труться, світле своїми ручатками враз закецькали б, а це хай спробують.

Одним поглядом баба Марта все це зважила, серце охопила незбагненна радість, увесь світ по-святковому затанцював у очах. А Савка передав бабі Марті наборку, схилився і віддав чолом— поцілував руку її. Такий здоровань, півхати захарастив своїми плечима, головою здоровою, як відро! І бабине гаряче плетиво думок, що це ж нечистий піддобрюється, щоб краще за горлянку вхопити, застряло у горлі, застряло в серці, в душі. Нові чоботи з доброї юхти, нова наборка на святкове плаття і на щоденну спідницю лежали на колінах у неї, і на

руці ятрився гарячий слід від Савчиного поцілунку. Хай і чорт, але який чорт! Бабу Марту затоплювали незбагненні почуття, крила душі її поривались у весняну блакить неба, але в блакить цю втиналася гостра, як вила, думка: "А що коли це справді лихий?. Нечиста сила?" Зібравшися з силою і міцно притримуючи рукою подарунки, вона зашепотіла про себе: "Да воскреснет бог" — отруйну для всякої нечисті молитву, вірячи в те, що в образі цього Савки перед нею стоїть сам безп'ятий Гриць, і надіючись водночас, що це не так, що Савка таки шахівський чоловік і чоботи, які він подарував їй, і наборка на вбрання — справжні, людські, земні. Вона прочитала всю молитву з початку і до кінця, потім вдруге і втретє. І ніякої. познаки на Савці це не відзначило. Він ще кілька разів підходив до свого кошика. Раз сказав: "А це ж тобі, моя жінко, на кохту й спідницю, а це —на наволочки й простині, а це тобі м'які черевички, щоб ніг не набила, по хаті топтавшися, а це нашим діткам — Василькові й Катрі на сорочечки, штанці, платтячко". ї все це, вибираючи з кошика, складав на столі біля Параски.

Цілу гірку наскладав. Далі поглянув на Параску, посміхнувся й сказав:

— І це ще не все. В сімї чоловік і жінка ділять все пополам — радість і горе. Чоловік заробляє, а жінка кубла глядить, чоловік гроші додому приносить, а жінка лад їм дає. Як люди живуть, так і ми жити будемо. Оце ось, Параско, назбирав я трохи грошей. Що ми з ними робити будемо, пізніше порадимося, а поки що на, сховай їх, як і годиться хазяйці.

Савка витяг з кишені гаманець, передав Парасці. Параска одкинулась на стіну, провела рукою по лобі. Все, що діялось, їй сном здавалося. І тому, провівши рукою по лобі, вона водночас махнула над очима рукавом, щоб зігнати, коли це сон.

Ні, це не сон був. Це дійсність була. Переможена, збентежена, розхвильована, вона ледве зібралася з силою, насилу сказала:

— Так ми ж, Савко, ще не вінчані. Як же ж ти довіряєш?

— Як же ж я тобі довіряти не буду, коли ти жінка моя! Зараз нас бог благословить, а ввечері обвінчає і благословить отець Кузьма.

Параска ще більше збентежилася.

— Савко,—сказала по паузі Параска,—мені недобре, в очах мерехтить, серце так б'ється. Дай я хоч води вип'ю.— Вона поклала край столу гроші, пройшла до діжки з водою, що, як і у всіх у ті часи, в сінях на лаві стояла, набрала кухлик, випила.

— Ну от і добре,—сказав Савка.— Це все ми про діло говорили, а тепер радіти давайте.

Він узяв кошик у руки, підняв його над столом, перекинув отвором униз, розвів дужки. На стіл посипались сонце, блиски, квіти, хату оповив ніжний дух карамелі, помадки, подушечок з усякою начинкою.

— Ой мамочко!..— побачивши купу такого багатства, скрикнула Катря. У Василька очі палали солодким сяйвом. Він теж скрикнув:

— А ото он, бабо, подушечка з варенням!

Баба тим часом все ще вичитувала "Да воскреснет". Ні! Молитва не мала над Савкою сили! Савка таки справді був ша-хівським чоловіком, що мав хату, садибу, п'ятнадцять сажків землі, пару коней, бричку і щодня їздив на тих конях у млин возити на гору борошно, а з гори, із станції, пшеницю — у важких п'ятипудових чувалах.

І це ж, видно, від цих чувалів у Савки плечі перекосилися, праве, на якому доводилось тиряти оті лантухи, стало нижче, ніж ліве.

— Сідайте, діти, до столу,— сказав Савка,— їжте, що кому до вподоби. І ти, жінко, покуштуй, і ви, мамо. Свіженьке все. Іван Максимович — у Шахівці є такий чоловік — тільки вчора наготував. Як брав ввечері, то ще теплі були. І я теж покуштую,— казав він далі.— Люблю я найбільше дюшес Це м'ятні канфети, гарно так в роті холодять. — Він взяв цукерку в зеленій сорочечці, розгорнув ту сорочечку, підніс пахучу зелену качалочку до рота. Слідом за ним руку простягла й Параска.— Мамо, а ви ж? — знову нагадав Савка.— При-зволяйтеся, у нас-бо свято! — Він узяв бабу Марту під руку, допоміг їй встати з лави і пересадив до столу, ближче до цукерок.— Ви ось попробуйте оцю. Це — помадка, м'яка, пахуча, добра...

— Боже мій, боже мій! — ледь промовила баба Марта.— І який же ти? І хто ж ти? І де ти взявся такий? І яка тебе мати такого на світ породила?! — Баба Марта раптом схлипнула і приклала до очей кінчик кофтини.

їй треба було виплакатися, і Савка повернувся до Параски.

— Незабаром з Шахівки приїдуть Андріян Якович, Трохим Кодацький, Архип Юрко, Андрій Сєнченко, щоб усе добро наше за одним разом забрати. То треба людей пригостити. Там, на бричці у мене, всякий припас...— Кажучи це, Савка взяв жменю цукерок, засунув Василькові за пазуху.— Ходімо хазяйнувати. А щоб веселіше було, клади за зуба оцю ось подушечку...

Обоє вийшли і незабаром повернулися. Савка з чималим клунком, напханим припасами, а Василько з меншим. З цього клунка визирали паляниці, фірми отієї Опарихи, з Низу, що була славна на весь червоноградський базар своїм білим тістом. Шкуратиха славилася житнім хлібом, а ця пшеничними паляницями. І слава ця небезпідставна була — виклав Василько балабушки з торби, і хату заполонив хмільний запах ніжного тіста...

.У кого б не покотилася слинка! Клунок свій Савка біля обох жінок поклав на столі: розберіть, приготуйте, що там треба. Дядьки будуть здорові, щоб не закинули ндм: скупердяги!

— Ну, що ви скажете, мамо? — спитала Параска, коли Савка й Василько знову вийшли.— Таке усе це несподіване! А що ж, мамо, буде з хатою, з наділом?

Баба; Марта підвела на Параску свої палаючі очі, відповіла:

— Савка скаже, що робити. Він — знає.— Вона підвелася, почала розбирати клунок. У клунку знайшла три кварти горілки, чотири кільця ковбаси, четвертину товстого сала, кульок грудкового цукру і торбину з борошном. Зазирнула в торбинку: борошно аж світилося. Такого борошна баба Марта не бачила в себе навіть на великдеиь, коли пекла паски. Де ж було їй знати, що це тринолька, ота сама, яку Савка вивозив з млина на станцію, а звідти вона йшла через Лібаву 51 в німецьку землю, а коли й далі.

— Оце вже пора й заходжуватися,— вела своє баба Марта, визирнувши у вікно,— вже час, треба, поки приїдуть, упоратися.

По Параску з бабою і дітьми приїхали Архип Юрко, Трохим Кодацький, Андрій Сєнченко і Андріян Якович — чотири брички, з Савчиною — п'ять.

Забирали все жужмом. Вигребли все з комори, з горища, з погреба, з повітки, поскладали на вози. Як упорались, а впорались швидко, сіли пообідати.

Ніколи Парасчина хата не бачила стільки людей — і яких! Сам Савка половину хати займав! Професія підбирає собі людей. З хлипким здоров'ям лантухів не наносишся. Ось син діда Юрка, отого, що баса веде у шахівській троїстій музиці, Архип, теж Юрко, й біля нього Андріян

Якович, біля того Трохим Кодацький. Це зовсім нова порода шахів-ських людей. Архип Юрко був такий завширшки, як і заввишки, і був точною подобою Андрія Сенченка, свого сусіди через дорогу,— а той низький, широкоплечий, налитий потугою, недаремно ж Андрія товариші Пузирем прозвали! А що сказати про Андріяна Яковича і Трохима Кодацького?

Вони йшли назустріч своїй хурщицькій долі, і хурщицька доля приголубила їх, сказала: "Будете, хлоп'ята, тиряти лантухи — і зносу вам вовіки не буде!"

Ось які люди засіли в хатині у Параски. Згодом придибала баба Локощенчиха. У неї в дворі бігало чотири зозулясті курки гарного заводу: як день — так і яєчко! Параска ж, сусіда дорога,— кидала Добреньку і виїжджала за Савкою у Шахівку, з бабою, з дітьми, з усім зуздром. Локощенчиха заманила своїх зозулястих в присінки, і одну одлучила від подружок, і оце принесла Парасці, щоб, від'їжджаючи, пам'ять црбру завезла про Добреньку в Шахівку. Курку під рукою держить, а сама схлипує: "Коли ж це тепер я тебе, Парасю, побачу!"

Віддала баба Локощемчиха Парасці свою зозулясту, сльозу змахнула з очей, присіла край столу. А за столом гуде, люди по чарці випивають. Посеред столу чотири глибокі полумиски: в одному повно борщу, в другому нарізані огірки, густо змащені соняшниковою олією, в третьому теж добре присмачена квашена капуста, в четвертому порізана на частки та ковбаса, що Савка привіз з собою з Низу, від Кирпатого. У хлібниці паляниця, що її пекла сама Опариха, а біля цієї хлібниці, складена на сухих капустяних листках, купа пирогів з картоплею; пироги білі, біліших і бути не може, спечено їх з того борошна "три колі", яке Савка привіз з фірменого млинового магазину, де за продавця працював тоді Василь Іванович Височин, який так працівником прилавка й залишився і вже набагато пізніше, за Радянської влади, одміряв колгоспним селянам сатин і ситці в магазині районного кооперативного товариства.

За одне життя такий стрибок!

Отож Добренька прощається з Параскою. І та Параска з своєю свекрухою, бабою Мартою, і двома дітьми така нужденна, що, крім баби Локощенчихи та ще двох-трьох таких самих бабусь, ніхто не прийшов теплого слова сказать їм на прощання. А дарма! Все ж перехилили б по чарці і, проминувши звиклі огірки і насточортілу квашену капусту, втішили б душу скибкою пахучої паляниці, бо свої паляниці Опариха випікала на хмелі від діда Яреська з Мартинівки! І ще покуштували б пирога з фірменого млинового борошна "три нолі". Так де ж? Кому і що та Параска? Ото й тільки, що для Савки підхожа, притулить свою Катеринку й Василька до Савчиного Мехтодика. І замість двох бід стане одна.

Баба Марта жила в своїм світі, несподіваному і незрозумілому.

Як пекла пироги, то все намагалася зробити один пиріг, отой, мічений вуглинкою, найповнішим, найкращим, у картопляну начинку більше вишкварків поклала, хай їсть на здоров'я Савка.

І тепер, пораючися біля столу, вона не спускала з очей того міченого пирога, поклала його так, щоб ніхто не дістав, а як люди кінчили діло з борщем і м'ясивом, взялися до пирогів, видобула з-під купки пирогів мічений, підклала Савці, сказала: "їж на здоров'я!" — і непомітно сколупнула пальцем вуглинку. Савка взявся до пирога, їв його, а баба Марта стиха позирала на нього, і посмішка, яка раніше жила на обличчі для Василька й Катеринки, освітила її старе,, вив'ялене, вивітрене, вимучене всіма бурями страшного життя обличчя.

Випивши, люди, звісно, починають розмови. Розговорилися й тут. Мовчав лише Андріян Якович. За останні літа він був одвик від Параски, а в ці дні зустрічей з нею розтривожився, відкрились давні рани. А до старих додалася ще нова: Василько. Зовсім викапаний Андріян Якович і, головне, хлопчик наче відчуває цю моторошну подібність, тягнеться до

Андріяна Яковича! Тільки він у двір — і Василько вже біля нього, хвалиться: "Гнідого боюся, а от Чалої зовсім ні!" Стане біля неї, гладить по храпах, суне в рота жмуток трави. А гляне на Андріяна Яковича,— тому здається, що зазира йому в саму душу, і раз по раз: "Дядьку Андріяне, дядьку Андріяне..." І вертиться поблизу. І Андріяна Яковича незбагненна сила надить до хлопчика. І страшиться, щоб чужі очі не помітили нічого, і водночас сили немає,— так хочеться приголубити хлопчика. Підхопив під руки, почав підкидати для годиться маленьку Катрусю, та сміється, верещить, заливається! А тоді вже і до Василька. Взяв — чує під руками рідне тіло, таке рідне, що сили немає одірватись від нього! А очі ж людські навколо, і це він для тих очей: "Ану, козаче, давай і тебе підкину. Ой раз, ой два, ой три! Ну що, як? Страшно?" — "І зовсім не страшно,— мовить Василько.— Ще попідкидайте, ще, ще!" Цього тільки й треба Андріянові Яковичу. Для людських очей відказує: "Ну, добре, коли так просиш, то на тобі ще! Держися!" Розхвилювався бідолашний Андріян Якович, і ще більше заболіло серце, як зиркнув на Параску. Стоїть і так дивиться на них, ніби зазирає в безодню. А в тій безодні, на дні, Андріян віддає Савці свою богом призначену жінку, віддає разом з сином...

Моторошно. І буде Савка законним чоловіком Парасці, буде Савка батьком Василькові, і, мабуть, добрим батьком, бо серце у Савки добре. А що робитиме він, Андріян? Звикатиме?'Вдруге? Раз тоді, як все поламалося з Параскою, і тепер оце знов? € страшні речі на світі.

Після обіду почали вантажити хатнє добро — скрині, перини, подушки, рядна, все, що веліли вантажити Параска і баба Марта. На своїй бричці Савка високо солому підбив, це щоб Парасці й бабі Марті було об що спиною спертися. Затріщали, охнули сусідські тини: це Савка підставив коліно і посадив на бричку Параску, бабу Марту, а слідом за ними Василька і Катрусю. Ці сіли всі втрьох рядом. Параска з Савкою на передку. Но! Коні нап'яли посторонки, виїхали з двору. За ними рушили інші чотири гарби. Останній виїхав Андрій Сенченко, примкнув хату, зачинив ворота і хвіртку, понакидав, куди слід, старі шелюгові каблучки.

Сказав сусідам колишнім Парасчиним: "Може, квартирант знайдеться, то хай шукає бабу Марту в Шахівці. Вже з нею й договориться..."

Дома після вінчання було багато метушні. Колотнеча трохи стомила Савку. Вийшов з хати дихнути свіжим повітрям і на коней поглянути.

Стайню для них він побудував простору, світлу. В ближній половині стояли ясла для сіна і короб для мішки; друга половина призначалася для відпочинку, тут було чисто, підлога застелена товстою підстилкою: коли ляже котрий, щоб було сухо і тепло йому.

Коні знали Савку і ще здалека почули його наближення. Гнідий одірвав голову від короба, обернувся до Савки, тихо заіржав. Савка поклав йому руку на клуб, погладив по спині, потріпав гриву, натис лагідно на храпи. Коневі приємно було це гладження і торсання, він поводив головою, намагаючись більше забрати ласки з Савчиної долоні. Савка оглянув короб, перевірив підстилку, ширше відтяг вікно. Вікна в стайні були вроблені вгорі, майже під стелею, і відкривалися вузькою щілиною вгору, щоб уберегти коней від холодних протягів. Оглянувши стайню, попрощався з кіньми. Гнідий знову легко заіржав, проводжаючи Савку півоборотом красивої великої голови.

— Ну-ну, відпочивай,— лагідно промовив Савка.—Завтра на роботу. Шістдесят пудів на гору. Вісімдесят з гори. Набирайся сили...— Задумався на хвилинку і побачив хуру свою і коней аж під залізничним мостом. Там найвища точка дороги, найтрудніше місце. Тут Савка завжди ставав обіч хури, впирався правою рукою в ручицю, пособляючи коням проскочити гірку: "Но! Но! Но! Ну, от і все!"

За час підйому коні воложіли; піт струмився і з Савки. Вітрець підіймав і гнав вздовж дороги куряву, вона осіла Савці на обличчя, і — диво! — пахла вона, як і все навколо, тим м'яким, лагідним запахом, який являється неодмінним супутником коней. Цей запах Савка любив.

Від нього віяло диханням життя, безнастанним трудом, теплом прогрітого каменю дороги, теплом сонця.

Від цього видива плечі в Савки занили, солодко, звабно... Десять літ вже як хурщикує — звик. Селянин любить своє хліборобство; чиновник свою канцелярію; а хурщик — свою хуру, свої дороги, коней своїх. "Ну, завтра зіб'ю оскому",— подумав Савка, залишаючи стайню. Закурив, затягся і тільки тепер побачив на перелазі сусіда Оврама

Сільвестровича. Оврам Сільвестрович був споконвічним кочегаром. До служби — на паровозі; призвали його не в піхоту, не в кавалерію, а на флот, у Севастополь, на крейсер "Святитель Пантелеймон". В ті часи на флоті служили сім років, І всі ці сім років Озрам Сільвестрович працював на крейсері кочегаром.

Таку професію набув.

У млині працювали в дві зміни, кожна по дванадцять годин — від шостої до шостої. Савка знав, що сьогодні сусіда мав працювати у нічній зміні. А от не пішов, дома гуляє.

Спинившись біля перелазу, спитав:

— Може, що сталось? Занедужав?

Оврам Сільвестрович помовчав трохи, обізвався якимсь збляклим голосом:

— А ти хіба нічого не знаєш?

Савка нічого не знав. І Оврам Сільвестрович тим самим голосом сказав:

— Фірма нашого хазяїна збанкрутувала, Савелію Олександровичу. Млин закрито. На воротях замок...

1967—1973

1 М' я с н и ц і — певний період після посту, що йшов за водохрещем (19 січня за н. ст.—6 січня за ст. ст.). У цей час за законами православної церкви дозволялося вживати м'ясну їжу, одружуватись тощо.

2 Шантеклер — у перекладі з французької мови — вранішній півень. У моді — оригінальний, своєрідний стиль, популярний в кінці XIX — на початку XX ст.

3 Чорна віспа, кір, дифтерит, скарлатина — гострі інфекційні захворювання, що спричиняються специфічними вірусами. Найпершими їх впливу піддаються діти.

4 "Хто без гріха — перший в Луку каменюку жбурн иі" — перефразований вислів Ісуса Христа з Євангелія від Іоанна, гл. VIII, 7: "Він сказав книжникам і фарисеям, які, спокушаючи його, привели до нього жінку: "Хто із вас без гріха, перший кинь у неї камінь" (у давній Іудеї існувала кара побивати камінням).

5 Апостол Матвій — один із дванадцяти апостолів, учнів Ісуса Христа, які поширювали християнськхе віровчення.

6 ...н е п о D' я з у є з деталями ціпа прізвища в с е с в і т и ь о в і- домого вченого — академіка Капиц і.— Йдеться про Капіцу Петра Леонідовича (1894—1984) — російського радянського фізика, академіка АН СРСР (з 1939 р.), двічі Героя Соціалістичної Праці (1945, 1947), лауреата Державних (тоді Сталінських) премій СРСР 1941 і 1943 рр., Нобелівської премії 1978 р.

7 ...ще дід Восьмушечка, оточений хлоп'ятами, як старий пеньок опеньками, ке встиг у розповіді своїй про війну дійти й до Дунаю...— Маються на увазі події російсько-турецьхої війни 1877—1878 рр., яка була наслідком піднесення національно-визвольного руху на Балканах, загострення міжнародних суперечностей у східному питанні. У зв'язку з тим, що султанський уряд відхилив вимогу надати автономію Боснії, Герцеговіні та Болгарії, російський уряд оголосив війну Туреччині. Влітку 1877 р. російські війська форсували Дунай.

8 Старий стояв на воротях, як кажуть у казці, "в червоних чоботях". — Слова з української народної казки "Коза-дереза".

9 ...ч и не передає куті мед у...— Вираз вжито у переносному значенні, тобто — перестаратися.

10 Петрарка Франческо (1304—1374) —італійський поет і вчений, зачинатель гуманістичної культури Відродження. Серед найвідоміших творів — збірка "Капцоньєре" ("Книга пісень", 1327—1358), значну частину якої складають вірші про кохання до Лаури, а також вірші на політичні та антиклерикальні теми.

11 ...п итаня — кого б в енциклопедіях записали автором мелодій до "Наталки Полтавки"...— Йдеться про українського композитора, засновника української класичної музики №. В. Лясенка.

12 Спас — назва кожного з трьох церковних езят, що відзначаються православною церквою з 14 по 23 серпня за н. ст. (з і по 15 серпня за ст. ст.). Християнський обряд цього свята пов'язаний з освяченням дарів садів на знак доброго урожаю й родючості в наступному році.

13 Церков нонрюходська школа — початкова школа пря церков— ній парафії у дореволюційній Росії та на Україні В ній навчалися переважно діти селян та інших "нижчих" верств населення.

и Коли прийшла воля, їй уже сімнадцять було.— Йдеться про відміну кріпосного права и Росії 1861 р. Реформа була вим.чїїхаиа кризою кріпосницької системи і здктхввим наступом капіталістичного способу виробництва. При збереженні поміщиком права власності на землю селяни отримували особисту свободу і право яІльно розпоряджатися своїм майном.

15 "Да воскреснет бог" — слова церковної молитви.

16 ...піп кропить хрегцений люд святою йорданською водицею.— Церковний обряд освячення води і віруючих виконується в одне із дзанаддяти основних християнських свят — Водохреще. Пов'язаний з євангельським міфом про хрещення Ісуса Христа у ріці Йордан їоанном Хрестителем.

17 ...бо, мовляв, Предтеча — то чоловік зовсім інший...— Мається на увазі Іоанн Хреститель (Іван Предтеча) — в християнських уявленнях останній з пророків — провісників приходу месії, попередник Ісуса Христа. Свято Івана Предтечі відзначається 20 січня за н. ст. (7 січня за ст. ст.).

18 Афродіта — у грецькій міфології богиня кохання і вроди, яка нібито народилася з морської піни поблизу острова Кіпр (звідси її ще одне прізвись— ко — Кілріда).

19 Г н а т ю к Дмитро Михайлович (нар. 1925 р.) — український радян — ський співак, народний артист СРСР (з 1960 р.), лауреат Державної премії СРСР (1977), Державної премії У РСР імені Т. Г. Шевченка (1973) та премії імені Ленінського комсомолу (1967).

20 Бахус — латинська форма слова Вакх; одне з імен грецького бога виноградарства й виноробства Діоніса.

21 "Г р я д и, г р я д и!" — церковна пісня, яка виконується перед обрядом вінчання.

22 Ніагара — Ніагарський водоспад у Північній Америці на ріці Ніа— гарі.

23 Білецьки й-Н о с е н к о П. П. (1774—1856) — український поет, драматург, лексикограф, етнограф. Автор першого найповнішого словника української мови — "Словарь малороссийского, или юго-восточнорусекого языка"; "Грамматики малороссийского языка".

24 "Та налетіли гуси з далекого краю...." — слова однойменної української народної пісні.

25 Сократ (470 або 469—399 до н. е)—давньогрецький філософ— ідеаліст.

26 Вольтер (Марі-Франсуа Аруе; 1694—1778) — французький письмен— ник, філософ, енциклопедист, один з найвидатніших діячів французького Просвітительства XVIII ст. За вільнодумство був двічі ув'язнений у Бастілії.

27 Часословець — богослужебна книга з техстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ. У давнину празила за читанку при навчанні грамоти.

28 "Авраам роди Ісаака, Ісаак роди Іакова, Іакоз род и..." — Перші слова родоводу Ісуса Христа, взяті з Євангелія від Матфея.

29 Ренан Жозеф-Ернест (1823—1892)—французький історик, який значну частину своїх робіт присвятив дослідженню християнства. У росій— ському перекладі великої популярності здобула його книга "Жизнь Иисуса".

30 Феррарі Джузеппе (1811—1876) — італійський філософ, який ви— ступав проти примирення католицизму і філософії, був переконаним республі— канцем-федералістом.

31 ...не вчив напам'ять третьої пісні з "Е не їди" Котля— ревського... — Йдеться про третю пісню з першої частини поеми І. П. Кот— ляревського "Енеїда".

32 Перехресне — населений пункт Красноградського району Харків — ської області

33 Скобелєвські солдати.— Йдеться про війська російського во— єначальника, генерала від інфантерії (піхоти) Скобелева Михайла Дмитровича (1843—1882). Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. відзначився у боях під Плевеном, на Шипці. Учасник військових експедицій у Середній Азії.

34 Андріївка — село, центр Андріївської сільської Ради Сахновщин— ського району Харківської області. Заснована в другій половині XVIII ст.

35 Пльзень — місто на заході Чехословаччини, адміністративний центр Західно-Чеської області Розташований при злитті кількох річок, які утворюють ріку Бероунку (притоку Влтави). Здавна відомий пивоварною промисловістю (завод "Праздрой" збудовано в 1842 р.). Заснований близько 1292 р. Архітектурна пам'ятка XIV—XIX ст.

3<і Опішнянський ложкар — майстер декоративного розпису по дереву з селища Опішня Зіньківського району Полтавської області. Опішнян-ські майстри, які у своїх розписах користуються переважно рослинним орнаментом (кераміка, тканина, вишивка), відомі далеко за межами України.

37 Пегас — у грецькій міфології крилатий кінь. Народився з крові гор — гони Медузи. Ударом копита Пегас вибив на вершині гори Гелікон

джерело Гіппокрена, вода з якого дарує натхнення поетам. Переносно "осідлати Пегаса" — стати поетом.

38 Влади Кавказ—колишня назва (до 1931 р.) міста Орджонікідзе Північно-Осетинської АРСР.

39 "Со святими упокой" — слова заупокійної молитви.

40 ...в изначила, що ото в дівчини рож а...— Тобто гостре запа— лення шкіри. Інша народна назва — бешиха.

41 Назарет — невелике місто в Галілеї (Північна Палестина), в якому, за легендою, провів своє дитинство Ісус Христос. Нині місце паломництва християн з усього світу.

42 їм'я Пріама згадується в класичній античній "І л і а д і".— "Іліада" — пам'ятка античної грецької літератури про події Троянської війни. Автором її вважають легендарного Гомера. Пріам — останній цар Трої, чоловік Гекуби, батько Гектора, Паріса, Кассандри, вбитих чи полонених при облозі Трої греками. Сам Пріам загинув у ніч падіння Трої біля вівтаря Зевса, де шукав порятунку від меча Неоптолема.

43 Сапфір — дорогоцінний камінь синього кольору.

44 Хризоліт — дорогоцінний камінь золотисто-зеленого кольору.

45 Аквамарин — дорогоцінний камінь світло-блакитного або блакитно— зеленого кольору.

46 Ч і н г і с х а н (Темуджін, Темучін; бл. 1155—1227) — засновник і великий хан Монгольської держави, полководець. Організатор завойовни— цьких походів проти народів Азії, Сибіру і Східної Європи. Походи супрово— джувалися спустошеннями країн, вони призвели до встановлення татаро— монгольського іга.

47 Гару н аль Рашид (763 або 766—809) — халіф (з 786 р.) з династії Аббасидів. Відзначався жорстокістю і підступністю. Ідеалізований образ Харун аль чРашида подано в арабських казках із збірника "Тисяча й одна ніч".

48 Карлівка — населений пункт Красноградського району Харківської області.

49 Державна дума — представницька законодавча установа в Росії (1906—1917), створена царським урядом в результаті революції 1905—1907 рр. Формально продовжувала існувати до 6(19) жовтня 1917 р.

50 Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович (1787—1835) —україн—ський народний герой, що очолив боротьбу селян Поділля проти кріпосників. Чотири рази засуджений до різних строків каторжних робіт у Сибіру і кожного разу тікав. Убитий із засідки.

51 Лі ба в а — колишня назва міста Лієпаї (Латвійська РСР).